

MAGYAR **12** FONETIKAI FÜZETEK

HUNGARIAN PAPERS IN PHONETICS

**DIALEKTOLÓGIAI
TANULMÁNYOK**

Kiadja az MTA
Nyelvtudományi Intézete
Budapest 1983

MAGYAR FONETIKAI FÜZETEK
Hungarian Papers in Phonetics
12.

DIALEKTOLOGIAI TANULMÁNYOK

**(NYELVJÁRÁSI ÉS REGIONÁLIS KÖZNYELVI
FONETIKAI ELEMZÉSEK)**

Szerkesztette:

BOLLA KÁLMÁN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST 1983

Technikai szerkesztő: GÓSY MÁRIA

Technikai munkatárs: NIKLÉCZY PÉTER
SZ. ZSIGÓCZKI IRÉN

HU ISSN 0134–1545
ISBN 963 8461 18 7

© MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest 1983 · Bolla Kálmán

Felelős kiadó: HERMAN JÓZSEF, az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatója.

Készült 300 példányban, 7,6 (A/5) ív terjedelemben, térítésmentes terjesztésre.

8313966 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné.

Hegedűs Lajos emlékének
Születésének 75. és halálának
25. évfordulója alkalmából

(1908–1958)

In commemoration of Lajos Hegedűs
On the 75th anniversary of his
birth and on the 25th anniversary
of his death

Ebben az évben lenne 75 éves a
25 évvel ezelőtt elhunyt
Hegedűs Lajos, tudományunkunk
jeles képviselője.

This year the eminent representative
of linguistic phonetics, Lajos Hegedűs
– deceased 25 years ago –
would be 75 years old.

STUDIES IN DIALECTOLOGY
Phonetic analyses in dialects and in regional variants of
standard Hungarian

TARTALOM

CONTENTS

Előszó	7
Preface	7
IMRE Samu: Újabb hangtani kutatások a magyar nyelvjárásokkal kapcsolatban	9
Recent phonetic—phonological research into the Hungarian dialects	17
FODOR Katalin: A hetvenes évek magyar nyelvjárási-hangtani irodalmáról	18
The dialectal-phonetic literature of the 70s: survey and bibliography	18
BALOGH Lajos: Az <i>-n</i> modális rag előtti palatális kötőhangzóról	25
On the palatal linking vowel preceding the modal suffix <i>-n</i>	37
KASSAI Ilona—B. LŐRINCZY Éva: Folyamatjelenségek a nyelvjárásban	38
Speech process phenomena in Hungarian dialects	52
GÓSY Mária: Kísérlet nyelvjárási beszédhangok műszeres elemzésére	54
An attempt at the instrumental analysis of dialectal speech sounds	65
KISS Jenő: A mihályi nyelvjárás újabbkori fonológiai-fonetikai változásairól	67
Recent phonetic and phonological changes in the Mihályi dialect	71
BARTÓK János: Intonáció-szemelvények Hegedűs Lajos moldvai gyűjtéséből	72
Intonation samples from Hegedűs Lajos's Moldavian recordings	80
HAJDÚ Mihály: Adalékok a XVI. századi magyar nyelvjárások fonémáinak vizsgálatához	82
On the analysis of the phonemes of the Hungarian dialects in the 16th century	92
VÉRTES O. András: Megemlékezés Hegedűs Lajosról	93
To commemorate Lajos Hegedűs	93

ELŐSZÓ PREFACE

Kiadványsorozatunk 12. kötetében a magyar dialektológia hangtani problémáival foglalkozunk. A nyelvjárási hangtani tematikát két fontos körülmény teszi időszzerűvé.

1. Megítélésünk szerint a hazai dialektológia a korszakváltás átmeneti szakaszába jutott. Egészséges továbbfejlődését kívánjuk szolgálni azzal is, hogy tanulmánykötetünkkel egy összegző és értékelő áttekintést adunk a nyelvjárások hangtani feldolgozása terén az utóbbi 10–15 évben elért eredményekről. A tanulmányok szerzői e szaktudomány vezető, továbbá útkereső és megújulást ígérő művelői közül kerültek ki. Imre Samu elemző, valamint a továbbfejlődés tartalmi és módszertani kérdéseit tárgyaló tanulmányát Fodor Katalin szakirodalmi szemléje követi. Balogh Lajos az *-n* modális rag előtti palatális kötőhangzóról készített egy nagy nyelvi korpuszra alapozott, korszerű módszerek alkalmazásával, átfogó és precízen dokumentált feldolgozást. Új felfogás tükröződik Kassai–Lőrinczy: *Folyamatjelenségek a nyelvjárásban* című tanulmányában. Gósy Mária dolgozata az eszközfonetikai módszer dialektológiai alkalmazására ad példát. Kiss Jenő a mihályi nyelvjárás újabbbkori fonológiai-fonetikai változásairól írott közleményével szerepel a kötetben. A hangrendszer és a fonémarendszer tanulmányozásán kívül – a szerkesztő fonetikai álláspontjának megfelelően – szupraszegmentális hangjelenségekkel foglalkozó munkát is közlünk Bartók János tollából. Végül a történeti fonológiát Hajdú Mihály tanulmánya képviseli kötetünkben.

2. A másik körülmény, amelyre fentebb hivatkoztunk, nem a tudomány belső fejlődésével, hanem a dialektológia és a hangtan kiváló művelőjével, Hegedűs Lajossal kapcsolatos. Ebben az évben lenne 75 éves a 25 évvel ezelőtt, 50 éves korában elhunyt tudós, akinek a nevéhez fűződik a hazai kísérleti fonetika megalapozása. Őrá emlékezünk kötetünkkel, a munkáiról készült bibliográfia közreadásával.

Bolla Kálmán

ÚJABB HANGTANI KUTATÁSOK A MAGYAR NYELVJÁRÁSOKKAL KAPCSOLATBAN

Imre Samu
Az MTA Nyelvtudományi Intézete

1. A Fonetikai Füzetek szerkesztője annak idején arra kért föl: adjak értékelő áttekintést a hazai magyar nyelvjárásokkal kapcsolatban az utóbbi másfél évtized alatt végzett hangtani kutatásokról. A vizsgálatra kijelölt időszak meghatározása – első megfontolásra – teljesen logikusnak látszott, hiszen 1968-ban egy viszonylag részletes összefoglalás jelent meg erről a témáról „A mai magyar nyelvjárások irodalma 1959-től 1968-ig” címmel (Balogh MNy. LXV, 351–61). Az alaposabb szakirodalmi tájékozódás azonban azt mutatta, hogy a témát tartalmi vonatkozásban is, az időhatárokat illetően is célszerű némileg tágítani – több okból is.

Közismert tény, hogy a hazai magyar nyelvjárástani kutatások gerincét az 1940-es évek végétől az 1960-as évek végéig két nagyszabású kollektív vállalkozás alkotta: A Magyar Nyelvjárások Atlasza és az Új Magyar Tájszótár. Ez a két munkát kötötte le a rendelkezésre álló szellemi és anyagi kapacitás igen jelentős hányadát, mégpedig úgy, hogy az 1960-as évek végéig az atlasz munkálatai élveztek elsőbbséget, s a tájszótár munkálatainak erősebb támogatására csak ezután került sor.

A két munkát közül egyik sem volt ugyan elsődlegesen fonetikai-fonológiai jellegű, de mindkettő ezen a területen is sok tapasztalatot hozott, számos ilyen tárgyú, megoldásra váró kérdést vetett föl, így közvetve – sőt közvetlenül is – hatottak a későbbi idők témaválasztására a magyar nyelvjárásokra vonatkozó hangtani tárgyú kutatásokban.

A nyelvatlaszgyűjtés tapasztalatai alapján az elmúlt másfél évtizedben kibontakozott a beszélt nyelvi vizsgálatoknak egy újabb ágazata is: a regionális köznyelviség vizsgálata. Ez az ágazat sem elvileg, sem gyakorlatilag nem választható el mereven a szorosabb értelemben vett nyelvjárási kutatásoktól, s ennek eddigi eredményei zömükben hangtani vonatkozásúak. Jogosnak látom tehát, hogy a címben megjelölt témában – megfelelő formában – ez a terület is helyet kapjon.

S végül: úgy gondolom, aligha volna elegendő, ha ebben az írásban csupán arra törekednék, hogy számot adjak arról, mi történt a vizsgált időszakban a magyar nyelvjárások (és regionális köznyelvek) hangtani vizsgálatában, hanem célszerűnek látom némileg kitekinteni a jövőre is – még akkor is, ha ez a kitekintés nyilvánvalóan nem lesz több egyfajta, lényegében egyéni jellegű elgondolásnál.

2. Cikkemben nem törekszem arra, hogy részletes könyvészeti áttekintést adjak a vizsgált területről, vagyis hogy pontos bibliográfiai adataival együtt felsoroljak minden olyan megjelent közleményt, amely a jelzett terület valamely hangtani részletkérdésével foglalkozik. Úgy gondoltam, helyesebb, ha a témát némileg általánosabb céllal, elsősorban műfaji, illetve tematikus szempontból tekintem át.

A) A magyar nyelvjáráskutatásban alkalmazott és ma már általánosnak tekinthető egységes hangjelölési rendszer a magyar nyelvatlász-munkálatok előkészítése során, sőt részben az anyaggyűjtés folyamatában alakult ki. „A magyar nyelvjárások atlaszának

hangjelölési rendszere és gyakorlata” című tanulmányában Benkő Loránd ezt a folyamatot tekinti át, s ad átfogó képet magáról az egész fonetikai jelölési rendszerről (1975). Részletesen elemzi azokat a szubjektív tényezőket is, amelyek a gyakorlatban az egyes gyűjtők között szükségszerűen jelentkező hallásbeli eltérésekből adódhatnak – s gyakran adódnak is. Külön fejezetben foglalkozik Benkő a nyelvatlaszadatok hangtani értékelésének módszertani kérdéseivel. „Az atlasz használójának mindenekelőtt azt kell tudnia, hogy az egyes adatokat fonetikai tekintetben sohasem szabad abszolút értékűnek tekinteni, tehát voltaképpen *n e m s z a b a d c s a k ö n m a g u k b a n s z e m l é l n i*. Ez minden adatra vonatkozik, de különösen ott nyilvánvaló, ahol egy kutatóponton csak egy adat, illetőleg hangszínvariáns van a térképen” (155).

Benkő Loránd tanulmányából egyértelműen kiviláglik, hogy fonetikus lejegyzési rendszerünk teljes mértékben alkalmas a nyelvjárásainkban a fonológiai-fonetikai szinten jelentkező nyelvi mozgás hű rögzítésére, valamint az is, hogy a nyelv mozgásának a lehetőségek szerinti leghívebb rögzítése elengedhetetlen a fonetikai-fonológiai célú kutatásokra szánt nyelvjárási anyagokban.

B) A nyelvatlasz és a tájszótár bő lehetőségeket kínált – és kínál – hangtani tárgyú vizsgálatokra. Mindkét munkálatból kinőtt egy-egy, a maga nemében szintézisnek tekinthető monográfia is. Az egyik Imre Samu „A mai magyar nyelvjárások rendszere” (1971a) című munkája; a másik B. Lőrinczy Éváé: „A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei” (1979).

Az én munkám, ahogy címe is jelzi, a maga egészében nem hangtani témájú ugyan, de a fonológia-fonetika igen nagy teret kap benne. A nyelvatlaszból kiválasztott, lényegében azonos korpusz alapján vizsgálom meg a magyar nyelvterület 234 pontján minden helyi nyelvjárás fonémarendszerét, az egyes fonémák hangtani realizációit. A köznyelvvél összehasonlítva megvizsgálom az egyes fonémák gyakoriságát, a magánhangzó-fonémák teljes állományát, a mássalhangzóké bizonyos válogatásban. (A magánhangzókra köznyelv:nyelvjárás viszonylatában több, mint 200, a mássalhangzókra mintegy 80 megfelelést mutatva be.) Megadom a vizsgált hangtani jelenségek földrajzi elterjedését is.

Ez a munka tárgyal néhány, a köznyelv viszonylatában érdektelen, de nyelvjárásaink szempontjából lényeges fonológiai kérdést is; mint például: a polifonémikus értékű hangok: [ɔ:], [ɛ:] fonológiai értéke; a diftongus:monoftongus; az [ɔ] : [a], [a:] : [ɔ:] típusú realizációk megítélése egy-egy nyelvjárás belső hangtani rendszere, illetőleg a magyar nyelvjárások összessége szempontjából; az „[a:] utáni [o]-zás” fonológiai státusa; stb.

Ennek a témának erősen leegyszerűsített eredményei megjelentek idegen nyelven is: Hungarian Dialects (Imre 1972).

B. Lőrinczy Éva az Új Magyar Tájszótár anyagából kiválasztott korpuszon a mássalhangzók területén vizsgál meg teljesen önálló koncepció alapján rendszeresen egy olyan témakört, amelyet szakirodalmunk eddig lényegében figyelmen kívül hagyott: a nyelvjárásainkból adatolt mássalhangzó-kapcsolatok típusait (összesen mintegy 800-at), összehasonlítva őket a köznyelvvél. Bemutatja a vizsgált típusok gyakoriságát, törvényszerűségeit, rendszerét.

C) Megjelent két olyan monográfia is, amely egy-egy település hangtanát (és alaktanát) mutatja be: Imre Samu: „A felsőőri nyelvjárás” (1971b), illetve Kiss Jenő: „A rábaközi Mihályi hang- és alaktana” (1982).

A hangtani leírást mindkét monográfia – kisebb eltéréssel – a köznyelvhez való viszonyítás módszerével végezte. E mellett az egyezés mellett azonban több módszertani jellegű eltérés is van közöttük. Én egy bizonyos mennyiségű nyelvjárási anyag (szöveg- és szógyűjtés) alapján mutatom be a nyelvjárást. Kiss Jenő az értelmező szótárak segítségével összeállított, az enyémnél jóval gazdagabb korpusszal dolgozik.

Alapvető különbség van azonban a két vizsgált nyelvjárás jellege, mai állapota között. Felsőőr egy olyan nyelvsziget Ausztriában, amely ma a kétnyelvűség állapotát, sőt a nyelvcseré folyamatát mutatja, ahol a magyar nyelvjárás – illetőleg maga a magyar nyelv – már inkább csak az idősebb (és részben a középkorú) nemzedék familiáris köreiben általános többé-kevésbé, s erre a nyelvhasználatra a magyar köznyelv csak viszonylag kis mértékben hat.

Mihályi viszont tipikus magyar falu, ahol a nyelvjárás változásának jellege, iránya is magyar szempontból tipikusnak mondható.

Nekem lényegében az volt a célom, hogy a felsőőri nyelvjárást – minthogy első-sorban több évtizeddel korábban gyűjtött anyagok álltak rendelkezésemre, s jelentősebb mennyiségű, újabb gyűjtésre nem számíthattam – egyfajta klasszikus, még kevésbé megbomlott állapotában mutassam be, s a német nyelv hatására a nyelvhasználatban bekövetkezett újabb változások leírását nem tekintettem feladatommak (függetlenül attól, hogy ezek a változások a hangtan területén eleve jóval szerényebbek, mint például a szókincsben).

Kiss Jenő a nyelvjárás mai állapotát kívánta bemutatni a maga mozgásában, nyelv-szociológiai szempontokat is figyelembe véve.

Megítélésem szerint ugyan a nyelvjárás fonetikai-fonológiai leírása és a nyelv-szociológiai szempontok alkalmazása Kiss Jenő leírásában nincsenek megfelelő összhangban, s a megrajzolt nyelvjárási kép túlságosan is statikus, de ettől függetlenül – vagy talán éppen ezért – ez a monográfia sok tanulsággal szolgál a jövőben esetleg készítendő hangtani leírások számára is – amire később még visszatérek. (A felsőőri nyelvjárás leírása eredményeinek rövid összefoglalására vö. még: 1977b, 305–12)

Megemlítem, hogy megjelent néhány kitűnő nyelvjárási hangtani monográfia egy-egy erdélyi nyelvjárásról is a Kriterion Könyvkiadó kiadásában (Teiszler 1973; Lakó 1974; Vöő 1975). Ezek részletesebb elemzésére azonban itt most nem térhetek ki. (A szakirodalom egyébként mindegyiket megfelelő módon ismertette.)

D) Jelentek meg a vizsgált időszakban kisebb-nagyobb hangtani tárgyú cikkek-tanulmányok is olyan részjelenségekről, amelyekre elsősorban a nyelvatlasz irányította rá a kutatók figyelmét, de olyanokról is, amelyek hagyományosnak tekinthetők nyelvjárástani szakirodalmunkban. (Egyik-másik témával több szerző is foglalkozott.) Címek, szerzők és bibliográfiai adatok nélkül csak témákat jelölve meg: a palatalizáció realizálódása az északi nyelvjárásokban; a diftongusok és monoftongusok viszonya nyelvjárásainkban; a szótagzáró [l] problematikája; a [l]-zés és a [j]-zés viszonya; a [v] hasonító hatása és hasonulása a nyugati nyelvjárásokban; az [a:] utáni [o]-zás; stb.; illetve: az [i:] -zés, az [ø] -zés, az [e] -zés állapota egy-egy nyelvjárásban. Sőt az [e] -zés problematikája a nyelvjárásban határain messze túlmutató szerepet és helyet kapott abban a vitában is, amely a vizsgált időszakban kétszer is fellángolt az [e] kiejtése tanításának, illetőleg jelölésének közoktatásunkban való kötelezővé tétele körül. Több hangtani részjelenségről jelentek meg cikkek az erdélyi nyelvjárásokból is, mindenekelőtt a Nyelv- és Irodalom-

tudományi Közleményekben, de néhány hazai folyóiratban is, főleg a Magyar Nyelvjárásokban.

Jelent meg néhány közlemény a mássalhangzó-kapcsolódások sajátos problematikájáról is, B. Lőrinczy Évától. Ezek a szerző már említett monográfiájában összegezett bizonyos problémáknak részben más aspektusú feldolgozásai. Tételeken is megemlítenédnek tartom azonban — elsősorban módszertani vonatkozásai miatt — Kassai Ilona és B. Lőrinczy Éva tanulmányát: „A magyar mássalhangzó-kapcsolódások pszichológiai hátteréről” (NyK LXXXIV, 1982, 244–57).

Az előzőkben tárgyalt „műfaj”-ról azonban végeredményben azt kell mondanunk, hogy a közlemények száma nem túl magas; a szerzők között is viszonylag kevés az „új” név. A tematika is egyre kevésbé változatos. S a közlemények között több olyan is van — különösen az ún. „hagyományos” témákban —, amely inkább csak adalék jellegű, a vizsgált témában a jelenségre vonatkozó eddigi ismereteinket különösebben nem gazdagítja, legfeljebb helyi adatokkal is erősíti őket.

E) Sajnálatosan szerény eredményeket mutat a vizsgált időszakban a nyelvjárási beszéd dallamának, hangsúlyviszonyainak a kutatása. Ebből a témakörből szinte csak egyetlen számottevő közleményt lehet megemlíteni: Bartók János–Balogh Lajos: „Csoporthangsúlyok a nyelvjárási beszédben” (MNY LXI, 1957, 349–64, 475–83).

F) Nem sorolhatók ugyan közvetlenül a hangtani kutatások közé, de mégis szólni kell a szövegközlésekről. Megjelent két önálló kiadvány. Az egyik: Hajdú Mihály–Kázmér Miklós: „Magyar nyelvjárási olvasókönyv”-e (1974), amely zömében már régebben közölt szövegekből történt válogatás. A másik: Szabó József: „Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből” c. kötete (1982) — a szerző saját gyűjtéseiből. Különösen jelentősek azok a nyelvjárási szövegközlések, amelyeket főleg Balogh Lajos tett közzé a magyar nyelvátlaszgyűjtés során készült felvételekből, nagyrészt a MNYj.-ban. Sőt megjelent két nagyobb „regionális köznyelvi” szövegközlés is: G. Varga Györgyi: „Szövegmutatványok Hatvan regionális köznyelvéből” (1980), illetve: Zilchi Lajos: Regionális köznyelvi szövegek Orosházáról (1981).

Ezek az utóbb említett nyelvjárási és regionális köznyelvi szövegközlések — és néhány más közzevetőtől származók is — jól tükrözik a beszélt nyelv bizonyos sajátosságait, annak mozgását, „pongyolaságát”, esetleges töredezettségét.

Elsősorban ezek az utóbb említett szövegek már nem csupán a hagyományos értelemben vett nyelvjárási feldolgozásoknak lehetnek a forrásai, hanem sok indítékot adhatnak a nyelvjárásokban folyó változások vizsgálatához, illetve a regionális köznyelviség kutatásához is.

G) Ilyen átmeneti „műfajú”-nak tekintem az én következő két tanulmányomat is: „Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról” (ÁltNyT VIII, 1970, 85–104); illetőleg: „Die innere Bewegung der ungarischen Dialekte der Gegenwart” (ALinguH XXVII, 1977a, 15–40).

3. Ahogy említettem már, lényegében a nyelvátlasz-munkálatokból nőtt ki — s éppen a vizsgált korszakban izmosodott meg — a hazai magyar nyelvtudomány egy újabb ágazata: a regionális köznyelviség kutatása. S ebben — legalábbis egyelőre — igen jelentős helyet kaptak a fonológiai-fonetikai kérdések.

Ezek a munkálatok tulajdonképpen a módszerkeresés, valamint magának a témának a pontosabb meghatározása-különírása jegyében indultak meg, sőt nagyrészt még

ma is ilyen jelleggel folynak. Ezért ez esetben szükségesnek tartom az ide sorolható fontosabb elméleti-módszertani jellegű írások felsorolását is. Ilyenek: Imre Samu: „A regionális köznyelvi kutatásokról” (MNy LXIX, 1965, 257–60); Deme László: „A regionális kutatások kérdéséhez” (i. m. 260–6); Szathmári István: „Gondolatok a regionális köznyelvek kutatásáról” (MNy LXX, 1966, 307–15); G. Varga Györgyi: „A budapesti egyetemen folyó regionális köznyelvi kutató munkáról” (MNy LXX, 1966, 441–4; vö. még uő.: „A regionális köznyelvek kutatásáról” (NytudÉrt. 100. 1978, 7–31); Kiss Jenő: „Megjegyzések a regionális köznyelvi kutatásokról” (MNy LXXVI, 1972, 187–95).

A kutatók előtt már kezdettől fogva világos volt, hogy a regionális köznyelviség vizsgálata – még a hangtan területén sem – végezhető eredményesen és korszerűen kizárólag a dialektológia hagyományos módszereivel, s az is, hogy ezekben a kutatásokban meghatározó szerepet kell kapniuk a nyelvészociológia, sőt a nyelvpszichológia szempontjainak; függetlenül attól, hogy bizonyos nyelvészociológiai szempontok a magyar nyelv-atlasz anyaggyűjtésében már sokkal inkább érvényesültek, mint a korábbi hazai nyelvjárástani kutatásokban, sőt a korábbi nyelv-atlasz-munkálatokban nemzetközi méretekben általában. (Erre vonatkozóan a már említett cikkek mellett vö. Balogh Lajos: „Nyelvjáráskutatás és szociolingvisztika” [MNy LXXIV, 1970, 44–55]), illetőleg: uő.: Kovács Margit keramikusművész nyelvi regionalitása [MNy LXXVIII, 1974, 976–87]).

Azt is látták a kutatók, hogy a regionális köznyelvi kutatásokban megfelelő helyet kell kapniuk a nyelvjárások – legalábbis nálunk – hagyományos bázisa, a „falu” mellett a városoknak is. De ugyanakkor nem tévesztve szem előtt azt sem, hogy a regionális köznyelveknek nevezett nyelvi változatok, illetőleg azok a folyamatok, amelyek ezeket a változatokat kitermelik, ma már megtalálhatók a falusi lakosság körében is. Azaz egy-egy falu nyelv, illetőleg nyelvjárása, amely különbségre már a nyelv-atlasz gyűjtői is felfigyeltek, egyre erősebben szétválík.

A regionális köznyelvek vizsgálata elméletileg természetesen a nyelv minden síkjára kiterjed, gyakorlatilag azonban eddig a kiejtésre vonatkozó, tehát a hangtani kutatások voltak előtérben, és mutathatnak fel legtöbb eredményt. Ez a jelenlegi helyzetben érthető, sőt védhető is. Egyrészt a kutatás ezen a területen támaszkodhatott leginkább a nyelvjárásban eredményeire, tehát ezen a területen van meg a leggazdagabb összehasonlítási anyag. Másrészt a hangtan területén mutatkozó mozgás-változás fogható meg talán a legkönnyebben, s valószínűleg ez a mozgás a legerőteljesebb, a legszínesebb is.

A regionális köznyelviséggel kapcsolatos hangtani kutatások eddigi legjelentősebb eredményének a „Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből” (1979) című gyűjtemény tekinthető – bár a kiadvány a maga egészében természetesen nem kizárólag hangtani témájú.

Csak a hangtani jellegű anyagot említve: Balogh Lajos a Szombathelyen, Horváthné Bernáth Rózsa a Győrben, Posgay Ildikó a Pápán, Zilchi Lajos az Orosházán folytatott vizsgálatok eredményeit teszi közzé. Mindegyik szerző viszonylag tekintélyes számú adatközlőtől magnetofonra felvett szöveganyagot eleméz – településenként más-más hangtani jelenségeket vizsgálva. S az adatközlők személyének kiválasztásában már tudatosan figyelembe vettek bizonyos nyelvészociológiai szempontokat is – bár az ő adatközlőik – szintén tudatosan – lényegében mind a szellemi (értelmiségi) munkakörben dolgozók közül kerültek ki.

A részletesen vizsgált jelenségek alapján megpróbálnak a szerzők bizonyos általános tanulságokat is levonni a település regionális köznyelvére vonatkozóan.

Jellegüket tekintve az említett gyűjteményben közzétettekhez hasonló tanulmányok: Lakatos Ilona: „Adatok Jászberény regionális köznyelvéhez (Néhány hangtani jelenség Jászberény mai nyelvében)” (1975), illetőleg: „Tapasztalatok Jászberény és Nyíregyháza regionális köznyelvi vizsgálatáról” (MNY LXXVII, 1973, 449–57). Hasonlóképpen: Posgay Ildikó: „A regionális köznyelvek egyik hangtani jelenségéről” (MNY LXXVIII, 1974, 357–60; a cikk lényegében Pápán gyűjtött anyagon vizsgálja a hátrább képzett [t, d] jelenségét). Tulajdonképpen ide sorolható Szabó József két tanulmánya is: „Észrevételek a kiskundorozsmai nyelvjárás változásáról” (MNY LXXVII, 1973, 474–86; LXXVIII, 99–105), és „Megfigyelések a nagykovácsi nyelvjárás változásáról, különös tekintettel a köznyelvi hatásra” (MNY LXXII, 1968, 100–13) – bár mindkét írás tárgya erősebben nyelvjárási jellegű és hátterű, mint a korábban említettek.

Módszertani szempontból már általánosabb vonatkozású Balogh Lajos cikke: „Kontrasztív hangstatisztikai vizsgálatok a regionális köznyelviség köréből” (MFF 5. 1980, 77–89).

Ahogy a felsorolt adatokból is látszik, eddig főleg városokban folytak érdemlegesebb hangtani vizsgálatok a regionális köznyelvekre vonatkozóan. Kivétel lényegében csak Szabó József két írása, ezek viszont – ahogy említettem már – céljukat, sőt tárgyukat tekintve is némileg más jellegűek.

Az említett tanulmányok szerzői közül egyik sem törekedett a hangrendszer egészének az áttekintésére, hanem csak az illető település szempontjából különösen jelentősnek vélt jelenségeket vizsgálták. Így a kirajzolódó összkép általában esetleges, de ennek ellenére ezeknek a kutatásoknak a tanulságai jól hasznosíthatók lesznek a jövőben is a hasonló jellegű vizsgálatokban.

A kisebb települések („a falu”) nyelvi rétegződését célzó kutatások területén szintén megtörténtek az első lépések. Egyelőre a legfontosabb nyelvjárástípusokból nagyobb mennyiségű hangfelvételek készítése folyik. Pontosabban: az első ilyen jellegű felvételek elkészítése során szerzett tapasztalatok alapján elkezdődött a felvételek struktúrájára vonatkozó, nyelvészociológiai szempontból is reális koncepció kialakítása, illetőleg az előző ilyen jellegű koncepció átdolgozása. Ezek a felvételek természetesen bő lehetőséget adnak majd a hangtani vizsgálatokra is.

4. Az elmondottak után felmerül a kérdés, hogy az utóbbi másfél évtizedben a hangtan területén végzett nyelvjárási és regionális köznyelvi kutatások milyen tanulsággal szolgáltak a jövőre nézve – legalábbis számomra.

A) Azokon a hangtani monográfiákon, amelyek egy-egy helyi nyelvjárás fonéma-rendszerét, annak funkcionálását (a fonémaállomány, az egyes fonémáknak a köznyelvhez viszonyított gyakorisága, az egyes fonémák realizációi) kívánják leírni – szerintem egy kissé mintha túlhaladt volna az idő. Éppen Kiss Jenő említett, a maga nemében sok szempontból mintaszerű munkája mutatja eléggé meggyőzően, hogy az ilyen jellegű hangtani leírások a nyelvatlász, illetve a nyelvatlász tanulságait összegező monográfia, valamint az eddig elkészült helyi jellegű leírások után sem egy-egy település fonémaállománya, sem a nyelvjárási: köznyelvi fonémamegfelelések típusait, sem az egyes fonémák realizációit illetően számottevő mértékű új ismereteket a klasszikus értelemben vett helyi nyelvjárásokra vonatkozóan már nem nagyon tudnak adni. Azaz: az ilyen típusú

újabb és újabb leírások a magyar nyelvjárások összességére vonatkozó ismereteinket egyre kisebb mértékben bővítenék. S óhatatlanul fölmerül a kérdés, hogy az a helyi vonatkozású ismeretbővítés, ami zömében már ismert nyelvjárási jelenségek helyi realizálódásából adódik, arányban van-e azzal az idő- és munkaerő-ráfordítással, amit egy-egy ilyen leírás igényel. Aligha! Éppen ezért nem volna-e célszerűbb, ha a rendelkezésre álló, nem túlságosan bő szellemi kapacitást ezen a szélesebb területen belül olyan témák felé irányítanánk, amelyek inkább kecsegtetnek újabb eredményekkel.

B) Problematikus számomra az is, hogy akár egy-egy kisebb, tehát a nyelvhasználat szempontjából feltehetően viszonylag homogénebb településen is, ma a klasszikus értelemben vett helyi nyelvjárás, illetőleg a helyi regionális köznyelv egyfajta archaikusabb változata között a határ reálisan, objektív mérce alapján megvonható-e. Szerintem nem nagyon. De ha a kutató ezt az elhatárolást legjobb belátása szerint mégis elvégzi, nem lesz-e ennek majd az az eredménye, hogy a „nyelvjárási”-nak minősített adatok önmagukban, külön-külön élő tagjai lesznek ugyan a helyi nyelvi rendszernek, de az így összeálló „rendszer” a maga egészében vajon nem lesz-e egyfajta erősen idealizált-archaizált, gyakorlatilag már alig vagy legfeljebb csak egészen sajátos szituációban használt változata a település nyelvhasználatának?

C) Az elmondottak alapján úgy gondolom, hogy ma már az a helyesebb, ha még egy viszonylag kisebb település esetében is a kutatás a falu nyelvére (nyelvhasználatára) irányul (a kizárólag hangtani jellegű kutatások esetében is). Ezen belül a legarchaikusabb, az egykori helyi nyelvjárást leginkább tükröző változat kaphat esetleg kiemelt helyet, de úgy, hogy ezen belül is tükröződjék az a belső mozgás, ami jellemző rá, ami reálisan megragadható benne.

Nyilvánvaló azonban az is, hogy az effajta nyelvi rétegződésnek, az ezen belül észlelhető mozgásnak a leírása, akár csak fő vonalaiban is igen bonyolult feladat, amelynek módszertani eljárásait ma még alig ismerjük. (S valószínűnek tartom még azt is, hogy egy, a lakosság szociális tagolódása szempontjából viszonylag egyszerűbb szerkezetű kisebb település, egy falu, és egy ilyen tekintetben bonyolultabb egység, egy város nyelvhasználatának a vizsgálata nem is végezhető el ugyanazzal a módszerrel.) De végül is úgy hiszem, hogy éppen ezeknek a módszertani eljárásoknak a kikísérletezése-kimunkálása lehetne a mai nyelvjáráskutatásnak, illetőleg regionális köznyelvi vizsgálatoknak egyik legsürgősebb és legfontosabb – bár egyáltalán nem könnyű – feladata.

5. S végül a területi nyelvváltozatok jövőbeli hangtani vizsgálataival kapcsolatban még egy módszertani kérdést vetnék fel – valóban csak kérdésként, több kérdőjellel.

Mind a nyelvatlasz-munkálatokban, mind az eddigi nyelvjárástani, regionális köznyelvi kutatásokban – hangtani téren is – az adatok lejegyzésében a kutatók szinte kivétel nélkül a „fül és ceruza” módszerét alkalmazták. Ez az eljárás a nyelvatlasz anyaggyűjtésében teljesen érthető volt, sőt sok szempontból védhető az egyéb munkálatokban is.

Mégis fölmerül a kérdés, hogy a jövőben, legalábbis bizonyos esetekben, nem lenne-e szükséges nagyobb mértékben igénybe venni az elektroakusztikai gépi méréseket. Éppen az ősi helyi nyelvjárások bomlásából következő nyelvi változások vizsgálata során ugyanis számos olyan probléma adódhat, amelyekben talán nem célszerű megrekedni az „így hallottam” stádiumában. Ennek részletesebb kifejtésére azonban itt most nem térek ki.

- BALOGH Lajos: A mai magyar nyelvjárások irodalma 1959-től 1968-ig. MNy LXV, 1969, 351–61.
- BALOGH Lajos: Nyelvjáraskutatás és szociolingvisztika. MNy LXXIV, 1970, 44–55.
- BALOGH Lajos: Kovács Margit keramikusművész nyelvi regionalitása. MNy LXXXVIII, 1974, 976–87.
- BALOGH Lajos: Kontrasztív hangstatisztikai vizsgálatok a regionális köznyelviség köréből. MFF 5. 1980, 77–89.
- BARTÓK János–BALOGH Lajos: Csoportos hangsúlyok a nyelvjárási beszédben. MNy LXI, 1957, 349–64, 475–83.
- BENKŐ Loránd: A magyar nyelvjárások atlaszának hangjelölési rendszere és gyakorlata. in: A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti–módszertani kérdései. Szerk. Deme László és Imre Samu. Budapest 1975, 123–65.
- DEME László: A regionális kutatások kérdéséhez. MNy LXIX, 1965, 260–6.
- HAJDÚ Mihály–KÁZMÉR Miklós: Magyar nyelvjárási olvasókönyv. Budapest 1974.
- IMRE Samu: A regionális köznyelvi kutatásokról. MNy LXIX, 1965, 257–60.
- IMRE Samu: Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról. ÁltNyT VII, 1970, 85–104.
- IMRE Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest 1971a.
- IMRE Samu: A felsőőri nyelvjárás. Budapest 1971b.
- IMRE Samu: Hungarian Dialects. in: The Hungarian Language. Szerk. Loránd Benkő és Samu Imre. Budapest 1972, 239–326.
- IMRE Samu: Die innere Bewegung der ungarischen Dialekte der Gegenwart. ALinguH XXVII, 1977a, 15–40.
- IMRE Samu: Der ungarischen Dialekt der Oberen Wart. in: Die Obere Wart. Szerk. Dr. Ladislaus Triber. Oberwart 1977b, 305–12.
- KISS Jenő: Megjegyzések a regionális köznyelvi kutatásokról. MNy LXXXVI, 1972, 187–95.
- KISS Jenő: A rábaközi Mihályi hang- és alaktana. Budapest 1982.
- LAKATOS Ilona: Tapasztalatok Jászberény és Nyíregyháza regionális köznyelvi vizsgálatáról. MNy LXXVII, 1973, 449–57.
- LAKATOS Ilona: Adatok Jászberény regionális köznyelvéhez (Néhány hangtani jelenség Jászberény mai nyelvében). Nyelvt. Dolg. 25. Budapest 1975.
- LAKÓ Elemér: A kalotaszegi nyelvjárás magánhangzó rendszere. Bukarest 1974.
- B. LÖRINCZY Éva: A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei. Budapest 1979.
- B. LÖRINCZY Éva–KASSAI Ilona: A magyar mássalhangzó-kapcsolódások pszichológiai hátteréről. NyK LXXXIV, 1982, 244–57.
- POSGAY Ildikó: A regionális köznyelvek egyik hangtani jelenségéről. MNy LXXXVIII, 1974, 357–60.
- SZABÓ József: Észrevételek a kiskundorozsmai nyelvjárás változásáról. MNy LXXVII, 1973, 474–86.
- SZABÓ József: Megfigyelések a nagykovácsi nyelvjárás változásáról, különös tekintettel a köznyelvi hatásra. MNy LXXII, 1968, 100–13.
- SZABÓ József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből. Budapest 1982.
- SZATHMÁRI István: Gondolatok a regionális köznyelvek kutatásáról. MNy LXX, 1966, 307–15.
- Tanulmányok a regionális köznyelvviség köréből. Szerk. Imre Samu. Budapest 1979.
- TEISZLER Pál: A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó rendszere. Bukarest 1973.
- G. VARGA Györgyi: A budapesti egyetemen folyó regionális köznyelvi kutató munkáról. MNy LXX, 1966, 441–4.
- G. VARGA Györgyi: A regionális köznyelvek kutatásáról. NytudÉrt 100. Budapest 1978, 7–31.
- G. VARGA Györgyi: Szövegmutatványok Hatvan regionális köznyelvéből. Magyar csoportnyelvi dolgozatok 4. Budapest 1980.
- VÖÖ István: A bánsági magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere. Bukarest 1975.
- ZILCHI Lajos: Regionális köznyelvi szövegek Orosházáról. Magyar csoportnyelvi dolgozatok 9. Budapest 1981.

RECENT PHONETIC-PHONOLOGICAL RESEARCH INTO THE HUNGARIAN DIALECTS

Samu Imre¹

From the end of the 1940s to the end of the 1960s two large-scale collective works were in the focus of Hungarian dialectology: the Hungarian Dialect Atlas and the New Hungarian Dialect Dictionary. Neither of them were of primarily phonetic or phonological nature, but both made a lot of valuable observations and brought up a number of questions within these fields. A new branch of the study of spoken language emerged from the experiences of dialect recording for the dialect atlas during the past 15 years: the study of regional standards. Both theoretically and practically it is impossible to make a rigid division between this branch and dialectology proper, and most of its findings are phonetic or phonological.

On this basis the author reviews the topic principally from categorial and thematic angles. The transcription system used – which now can be considered as uniform – is perfectly suitable for recording the linguistic phenomena properly and accurately at the phonetic and phonological levels. The dialect atlas and the dialect dictionary offer ample possibilities for phonetic and phonological studies, as is reflected in the monographs already published (cf. Imre 1971; B. Lőrinczy 1979). Some recent works deal with the phonetic and phonological (and also morphological) aspects of the dialects spoken in certain individual settlements (Imre 1971; Kiss 1972; Teiszler 1973; Lakó 1974; Vőő 1975). A number of shorter or longer articles and papers examine more or less traditional or fairly new phonetic or phonological problems, such as the realization of palatalization in the northern dialects; the relationship between diphthongs and monophthongs in the Hungarian dialects; the assimilation inducing effect of [v] and its assimilation in the western dialects; the problem of syllable-final [l]; the relationship between the substitution of [l] and that of [j] for [l'] in certain dialects; the substitution of [o] for certain sounds after [a:] in some dialects; the status of the pronunciation of [i:], [ø] and [e] instead of certain sounds in some dialects; etc. Regrettably little research was done into the intonation and the stress patterns of dialectal speech in the period examined. However, there is an abundance of texts published representing the dialects and the regional standards.

The research into regional standards is mainly characterized by an effort to find the proper method and to give an exact definition of the subject itself. Sociolinguistics and psycholinguistics have a definitive role in this work. From a theoretical point of view these studies naturally concern all the linguistic levels, but practically the research into pronunciation, i.e. phonetics, has proved to be the most fruitful and thus has been in the foreground (cf. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből 1979). So far the more valuable phonetic studies have been done in towns. However, the first steps have been taken to examine the linguistic strata in smaller settlements („the village”). Currently sound recordings are made of the most important types of dialects, and the development of a sociolinguistically realistic interpretation of the structure of these recordings is under way.

At the end of the paper the author presents a sketch of the future perspectives and poses some questions. In modern dialectology it is not enough to describe sound systems and phoneme systems; it is a further question how to draw the border line correctly between an archaic variety the local regional standard and the dialect in the classical sense within the language spoken in each settlement. The author raises the question whether it is necessary to rely on electroacoustic measurements to a greater extent in future research into dialects.

A HETVENES ÉVEK MAGYAR NYELVJÁRÁSI-HANGTANI IRODALMÁRÓL

Fodor Katalin

ELTE Bölcsészettudományi Kar, Fonetikai Tanszék

Az utóbbi évtized magyar nyelvjárási – s azon belül hangtani – irodalmáról áttekintést adni hálátlan feladat. Nem a bőség zavara miatt, sajnos éppen ellenkezőleg: a kevés tanulmány, publikáció az oka.

A magyar nyelvtudománynak kezdettől fogva erőteljes, sokak művelte ága volt a dialektológia. Legnagyobb nyelvészeink – még ha sokszor csak „mellékesen” is – szintén valamennyien foglalkoztak pályájuknak legalább egy szakaszában nyelvjárástannal.

Az első lépéseket már legkorábbi nyelvtanaink megtették, majd következtek (a XIX. századtól) a nyelvjárási beszéd egészére kiterjedő, néhány jellemző sajátosságot kiemelő leírások. A nyelvtudomány fejlődésével azután kialakult a dialektológia tudománya, s annak leginkább művelt három fő területe: a hangtan, alaktan és a lexika. A specializálódás különösen az utóbbi fél évszázadban vált erőteljessé – a jelenségmnográfiák már ennek a termékei. A nyelvészeti köztudatban úgy él, hogy a dialektológiának talán legjobban kiművelt és ezért újat nyújtani már nem tudó ága a hangtan. Valóban igen sok hangtani szempontú nyelvjárás-leírás készült az idők folyamán, de a lehetőségeket korántsem merítették még ki dialektológusaink. (Nem is beszélve arról, hogy a szókincskutatás kezdettől fogva legalább olyan intenzitással folyt, mint a hangtani.)

E kutatások módszerét tekintve úgy tűnik, hogy a kísérleti-fonetikai vizsgálatot alig néhányan művelik. Legalábbis erre mutat, hogy Hegedűs Lajos kutatásai óta elvétve is alig-alig találkozzunk ilyen jellegű publikációval.

A kutatási témák változatossága messze elmarad a lehetőségektől: közvéleményünkben a hangtani kutatás egyet jelent a hangminőségek kutatásával, az ígéretes kezdeményezéseknek (hangsúly-, hanglejtés-, beszédtempó-vizsgálatok) alig van folytatása. Az újabb technikai fejlődés nyújtotta feltételekkel – a magnetofonos szöveggyűjtést leszámítva – sajnos, szinte egyáltalán nem élnek nyelvjáráskutatóink.

A megjelent publikációk számát tekintve is messze elmaradt ennek az évtizednek a termése a korábbi időszakétól. Bár a korábbi bibliográfiák a nyelvjáráskutatás egészére kiterjedtek és az első nagyobb korszakot is ölelt fel, ennek ellenére szembetűnő, mennyivel nagyobb anyag állt akkor rendelkezésre (vö. Lőrincze–Benkő: Magyar nyelvjárási bibliográfia 1817–1949. Budapest 1951; illetve P. Hidvégi Andrea–Papp László: Magyar nyelvjárási tanulmányaink 1945-től 1958-ig. MNy LV, 1959, 288–302; 434–41; 551–9 és Balogh Lajos: A mai magyar nyelvjárások irodalma 1959-től 1968-ig. MNy LXV, 1969, 351–61). Úgy tűnik, hogy a harmincas-negyvenes évek, főleg a Csúry-iskola tevékenysége, majd a Nyelvatlasz anyagának összegyűjtése és kiadása után nagy a visszaesés. Mintha dialektológiánknak nem lenne több tennivalója... Az atlaszhoz kapcsolódik Imre Samunak a hatvanas évek végén megjelent összefoglaló műve, A mai magyar nyelvjárások rendszere (Budapest 1971) és a közelmúltban megjelent kötet, A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. B. Lőrinczy Éva az általa irányított nagy munka, az ÚMTSz anyagának összegyűjtése és szerkesztése közben vé-

gezte megfigyeléseit, melyeknek eredménye A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei (1979). A fiatalabbak közül alig néhányan tekintik fő kutatási területüknek a dialektológiát, s legjobbjai (Kiss Jenő, Balogh Lajos, Szabó Géza, Szabó József) inkább a középnyemzedékhez tartoznak már. A most előtérbe került, új kutatási téma, a regionális köznyelvi vizsgálatok talán a legfiatalabb szakemberek számára is vonzó lesz, hiszen sokan kapcsolódnak be már egyetemista korukban a meginduló gyűjtőmunkába.

*

A bibliográfia összeállításakor magam is szembetaláltam magam azzal a kérdéssel, amivel minden hasonló szemle, bibliográfia készítője: mit vegyek fel, mit hagyjak el a megjelent írások közül, milyen határokon innen és túl vonható be egy-egy tanulmány a hangtani irodalom körébe, illetve zárható ki abból.

Mint már említettem, meglehetősen kevés a tisztán fonetikai, hangtani szempontú dialektológiai cikkek száma, nem volt ezért értelme további tematikai osztályozást végezni (vö. például A magyar hangtan válogatott bibliográfiája [Szerk. BOLLA Kálmán és MOLNÁR József. Budapest 1977.] szakrendjével), így egy fő csoportba került minden leíró szempontú, elsősorban hangtani tárgyú dialektológiai szakkikk, legyen a szorosabb értelemben vett tárgya például akár intonációs vizsgálat, akár egy falu nyelvének egy adott hangtani jelensége, akár egy hangváltozás nyelvészociológiai alapjai.

Különválasztva, de mégis ebben a csoportban szerepelnek a regionális köznyelvi tárgyú tanulmányok, abból a megfontolásból, hogy a közeli jövőben várhatóan még inkább elsődlegessé válik a tisztán nyelvjáráskutatással szemben a regionális köznyelv kutatása, szinte az előbbinek egyenes folytatásaként, gyakran azonos módszereket alkalmazva. Ugyanakkor a regionális köznyelvi cikkek, közlemények közül olyanokat is felvettem, amelyek nem csupán vagy nem elsősorban hangtani témájúak, tekintettel arra, hogy most alakuló, formálódó területe ez nyelvtudományunknak, az elvi, elméleti kérdések tisztázása most folyik, ezekre felhívni a figyelmet az ilyen szemle feladata is lehet, különösen azért, mert az állást foglalók többsége korábban főleg vagy legalábbis munkássága nagy részét tekintve hangtani kutatásokat folytatott.

Külön csoportba soroltam a nyelvjárástörténeti tárgyú tanulmányokat. A legnehezebb dolog ezekkel az írásokkal volt, hiszen igen sok nyelvtörténeti szakkikk foglalkozik kisebb-nagyobb mértékben nyelvjárástörténeti kérdésekkel is, vagy tartalmaz legalább ilyen jellegű utalásokat. El kellett tehát döntenem, hogy melyek azok a cikkek, amelyek elsősorban nyelvjárástörténeti szempontból érdekesek, illetve, melyek azok a nyelvtörténeti vagy egyéb témájú írások, amelyek elég jelentős nyelvjárástörténeti utalásokat tartalmaznak ahhoz, hogy ebbe a csoportba felvegyem őket. A kiválogatás itt tehát különösen szubjektív, ezért előfordulhat, hogy másoktól fontosnak tartott tanulmányok kimaradtak, kevésbé jelentősek bekerültek.

A harmadik egységbe a nyelvjárási szövegekzlések kerültek, amelyek a korábbiaknál ritkábban jelentek meg, de például ebben az időszakban látott napvilágot az első nyelvjárási szövegválogatást tartalmazó olvasókönyv. Ezeken a szövegeken lemérhető, hogy a lejegyző milyen elveket vall a transzkripciót illetően, miközben élő, színes anyagon megjeleníti a nyelvjárási beszédet.

Felsorolom a tájszótárakat és a megjelent regionális tájnyelvi atlaszokat, azzal a

megjegyzéssel, hogy ezek ugyan nem elsősorban fonetikai szempontból jelentősek, de segítséget nyújthatnak a dialektológiának bármely területét művelő nyelvészeknek.

Nem kerültek bele viszont a bibliográfiába az elsősorban szóképzésvizsgálati szempontból érdekes tájsozgyűjtemények, a szóföldrajzi témájú írások, kivéve, ha igen sok hangtani vonatkozásuk van.

A bibliográfia a Magyarországon megjelent és hozzáférhető folyóirat- és könyvanyag alapján készült, kiegészítve azonban a romániai nyelvjáráskutatók közleményeivel, hiszen a kolozsvári egyetemen folyó munka jelenleg a legnagyobb mérvű és eredményességű a magyar nyelvterületen. Így az átnézett folyóiratok közé felvettem a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményeket és közlöm a Kriterion Kiadónál megjelent és Magyarországon forgalomba került nyelvjárási témájú szakkönyvek adatait is.

Tudatában vagyok annak, hogy ez a bibliográfia korántsem teljes, hiszen elsősorban a nyelvészeti szakfolyóiratok és szakkönyvek adják az alapját, de úgy érzem, alkalmas arra, hogy a tájékozódást segítse a hetvenes évek magyar nyelvjárási-fonetikai irodalmában.

I.1. Nyelvjárási-hangtani monográfiák, tanulmányok, közlemények

- BALOGH Dezső–TEISZLER Pál: Mutatvány a Marosvásárhely-vidéki tájnyelvi atlaszból. in: Nyelvészeti Tanulmányok 1980. Szerk. TEISZLER Pál, Bukarest, 7–34.
- BALOGH Lajos–KIRÁLY Lajos: Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlása. Budapest 1976.
- BALOGH Lajos–BARTÓK János: Csoportos hangsúlyok a nyelvjárási beszédben. MNy LXX, 1974, 349–64, 475–85.
- BALOGH Lajos: Korai magyar beszédfelvételek. in: Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Szerk. HAJDÚ Mihály–KISS Jenő (Benkő Emlékkönyv). Budapest 1981, 187–93.
- BALOGH Lajos: A Magyar Nyelvjárások Atlaszána kiadásra nem kerülő térképlapjai. MNy LXVII, 1971, 362–9, LXIX, 1973, 239–44, LXX, 1974, 355–60, LXXIII, 1977, 104–9, LXXVI, 1980, 221–5.
- BALOGH Lajos: Nyelvjáráskutatás és szociolingvisztika. MNy LXXIV, 1978, 44–56.
- BARTÓK János: A beszédintonáció eszközei a sárréti nyelvjárásban. 1971. [Kézirat, kandidátusi ért.]
- BARTÓK János–BALOGH Lajos: Csoportos hangsúlyok a nyelvjárási beszédben. MNy LXX, 1974, 349–64, 475–85.
- BENKŐ Loránd: A magyar nyelvjárások atlaszána hangjelölési rendszere és gyakorlata. in: A magyar nyelvjárások atlaszána elméleti-módszertani kérdései. Szerk. DEME László és IMRE Samu. Budapest 1975, 123–65.
- BOKOR József: Az /-ezésnek és a szótagzáró / kiesésének állapota és mozgása Sopronkövesd nyelvjárásában. MNy LXXIV, 1978, 93–102.
- BOKOR József: A sopronkövesdi nyelvjárás zárt o-zásához. Nyr C, 1976, 331–8.
- BOKOR József: A zárt ő-zés állapota és mozgása Sopronkövesd nyelvjárásában. MNy LXXVII, 1981, 347–52.
- DEME László: A magyar nyelvjárások atlaszána kérdőívei. in: A magyar nyelvjárások atlaszána elméleti és módszertani kérdései. Szerk. DEME László és IMRE Samu. Budapest 1975, 67–121.
- DEME László–IMRE Samu: A magyar nyelvjárások atlaszána szerkesztési munkái. in: A magyar nyelvjárások atlaszána elméleti és módszertani kérdései. Szerk. DEME László és IMRE Samu. Budapest 1975, 231–56.
- FAZEKAS Tibor: Archaikus és neológ vonások Hertelendyfalva (Vojlovica) mai magyar nyelvjárásában. MNy LXXV, 1979, 355–62.
- FAZEKAS Tibor: A szóföldrajz alkalmazhatósága egy népcsoport eredetének meghatározásában. MNy LXXIII, 1977, 76–87.

- FODOR Katalin: Az *é~é*-féle hangok állapota Cigánd mai nyelvújrásában. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 32. Budapest 1982.
- FODOR Katalin: A magyar egyezményes hangjelölési rendszer és a szövegjegyzés gyakorlata. in: Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Szerk. HAJDÚ Mihály és KISS Jenő. (Benkő Emlékkönyv). Budapest 1981, 195–202.
- FODOR Katalin–HAJDÚ Mihály: A magyar nyelvújrási szövegek több szempontú lejegyzéséről. MNy LXIX, 1973, 51–69.
- FODOR Katalin: Nyelvújrásaink intonációs vizsgálatáról. Magyar Fonetikai Füzetek 3. 1979, 73–9.
- GÁLFFY Mózes: Az *é* fonéma a háromszéki nyelvújrásban. NyIrK XVII, 1973, 5–20.
- GÁLFFY Mózes: A marosmagyarói nyelvújrás mássalhangzó-rendszere. NyIrK, XXIII, 1979, 31–44.
- GÁLFFY Mózes: Tájosztípusok a marosmagyarói nyelvújrásban. in: Nyelvészeti tanulmányok 1980. Szerk. TEISZLER Pál Bukarest 1980, 33–50.
- IMRE Samu: Adalékok diftongus és monoftongus viszonyához nyelvújrásainkban. MNy LXVII, 1971, 495–7.
- IMRE Samu: Bozdá, mezdő. MNy LXVII, 1971, 329–30.
- IMRE Samu: A felsőőri nyelvújrás. NytudÉrt. 72. Budapest 1971.
- IMRE Samu: Gondolatok a tájosztárakról. MNy LXXI, 1975, 220–5.
- IMRE Samu: Gondolatok a zárt *e* „rehabilitációjá”-ról. MNy LXXVIII, 1982, 286–97.
- IMRE Samu–DEME László: A magyar nyelvújráások atlaszának szerkesztési munkái. in: A magyar nyelvújráások atlaszának elméleti és módszertani kérdései. Szerk. DEME László és IMRE Samu. Budapest 1975, 231–56.
- IMRE Samu: A magyar nyelvújráások atlaszának ellenőrző gyűjtései. in: A magyar nyelvújráások atlaszának elméleti és módszertani kérdései. Szerk. DEME László és IMRE Samu. Budapest 1975, 205–30.
- IMRE Samu: A palatalizáció az északi nyelvújráásokban. MNy LXVII, 1971, 96–102.
- IMRE Samu: Szinkronia és diakronia a magyar nyelvatlasz anyagában. MNy LXVII, 1971, 134–44.
- JÓNÁS Frigyes: A hangtani jelenségtípusok Vashosszúfalu nyelvében. Nyr CIII, 1979, 52–66.
- JÓNÁS Frigyes: Vashosszúfalu nyelvének zárt *i*-zése Jánosfalva zárt *i*-zésének mérlegén. MNy LXXVI, 1980, 356–61.
- KÁLMÁN Béla: A nyelvújrástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában. Nyr CVI, 1982, 191–9.
- KÁROLYI Margit: Adalékok az *i*-zéshez Hajdúhadhárról. Nyr CIV, 1980, 348–54.
- KISS Jenő: A magyar nyelvújráások pusztulásáról. MNy LXVIII, 1972, 479–82.
- KISS Jenő: A nyelvújráások változásáról és az anyanyelvújrási gyűjtésről. Nyr XCVII, 1973, 217–28.
- KISS Jenő: A rábaközi Mihályi nyelvújrásának hang- és alaktana. Budapest 1982.
- KÓTYUK István–LIZANEC Péter: „A kárpátontúli magyar nyelvújráások szótára”-nak szerkesztési elveiről. MNy LXXIV, 1978, 433–40.
- KULCSÁRNÉ Sz. Zsuzsa: *ö*-zés a Pozsony vidéki szenci nyelvújrásban. MNy LXXIV, 1978, 229–37.
- LAKÓ Elemér: A kalotaszegi nyelvújrás magánhangzó-rendszere. Bukarest 1974.
- B. LÖRINCZY Éva: A két mássalhangzóból álló torlódások bizonyos típusai a magyar nyelvújrási szókincsből vett adatokban. MNy LXIX, 1973, 428–43.
- B. LÖRINCZY Éva: Az *l*, *r* és *j* hangok azonos magatartásformái a magyar nyelv bizonyos kételemű mássalhangzó-kapcsolódásaiban. MNy LXXIII, 1977, 20–30.
- B. LÖRINCZY Éva: A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei. Nyelvészeti Tanulmányok 19. Budapest 1979.
- MÁRTON Gyula: Adatok az asszociatív *a*-zás elterjedéséhez az udvarhelyszéki nyelvújrásban. MNy XXII, 1979, 3–8.
- MÁRTON Gyula: Adatok a *l~v* fonémaváltozáshoz a romániai magyar nyelvújráásokban. MNy LXXI, 1975, 86–93.
- MÁRTON Gyula: A háromszéki tájstílus veláris magánhangzói. NyIrK XVI, 1972, 5–22, 211–30.
- MÁRTON Gyula: Mutatvány a „Szilágysági tájnyelvi atlasz”-ból. NyIrK XX, 1976, 3–20.
- MÁRTON Gyula: A regionális atlaszok szerepe a nyelvújrási rendszerek megismerésében. MNy XXI, 1975, 3–32.

- MURÁDIN László: Az asszociatív *d*-zás elterjedtsége a romániai magyar nyelvjárásokban. NyIrK XXV, 1981, 185–92.
- MURÁDIN László: Az *ë/e* fonémakülönbség megléte és megoszlása a romániai magyar nyelvjárásokban. NyIrK XXIV, 1980, 169–87.
- MURÁDIN László: Miriszló nyelvjárásának magánhangzó-rendszere. NyIrK XXV, 1981, 39–66.
- NYIRKOS István: Az inetimologikus hangokról. MNy LXVII, 1972, 66–77.
- POGÁNY Irén–ZELLIGER Erzsébet: Több nyelvű településeink földrajzinév-anyagának gyűjtése és lejegyzése. MNy LXVIII, 1972, 400–12.
- REUTER Camillo: A *z > d* változás érdekes esete. MNy LXX, 1974, 462–3.
- RÓNAI Béla: A nemzetiségi nyelvek földrajzi neveinek gyűjtése és lejegyzése. MNy LXXIV, 1978, 86–93.
- R. ROSTÁS Mária: A Nógrád megyei Buják nyelvjárásából. MNy LXX, 1974, 97–101.
- SÁGI István: A ceglédi nyelvjárás. MNy LXVII, 1971, 102–6.
- SZABÓ Géza: A magyar nyelvjárások. [Egységes jegyzet.] Budapest 1980.
- SZABÓ Géza: Szempontok az *ë*-zés vizsgálatához. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 5. Budapest 1971.
- SZABÓ Géza: A *v* hang sajátos viselkedésének kérdéséhez. MNy LXXVII, 1981, 93–101.
- SZABÓ József: Észrevételek a kiskundorozsmai nyelvjárás változásáról (a Magyar Nyelvjárások Atlasza alapján). MNy LXXVII, 1981, 474–86.
- SZABÓ József: A felső nyelvállású magánhangzók megterheltsége Nagykönyiban. Nyr XCVI, 1972, 78–80, 356–63.
- SZABÓ József: A mássalhangzók kiesése, hasonulása és nyúlása Nagykönyiban. MNy LXVIII, 1972, 482–90.
- SZABÓ József: Megfigyelések a nagykönyvi nyelvjárás változásáról, különös tekintettel a köznyelvi hatásra. MNy LXXII, 1976, 100–13.
- SZABÓ T. Ádám: Négy északi csángó levél Moldvából (1981). MNy LXXVIII, 1982, 492–4.
- TEISZLER Pál–BALOGH Dezső: Mutatvány a Marosvásárhely-vidéki tájnyelvi atlaszból. in: Nyelvészeti tanulmányok 1980. Szerk. TEISZLER Pál. Bukarest 1980, 7–34.
- TEISZLER Pál: A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó-rendszere. Bukarest 1973.
- VÉGH József: Magyar nyelvjárási magnetofonfelvételeink elemzése. MNy LXVIII, 95–102, 231–42.
- VIDRA Klára: Mondategészek elhatárolása beszélt nyelvi környezetben. MNy LXXII, 1976, 197–202.
- VÖÖ István: A bánsági magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere. Bukarest 1975.
- VÖÖ István: A bánsági nyelvjárástípusok *ë*-zése. NyIrK XVII, 1973, 211–20.
- ZELLIGER Erzsébet–POGÁNY Irén: Több nyelvű településeink földrajzinév-anyagának gyűjtése és lejegyzése. MNy LXVIII, 1972, 400–12.

I.2.

- BALOGH Lajos: A *fel* igeikötő és a határozóragok hangtani változatai Szombathely regionális köznyelvében. in: Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerk. IMRE Samu. NytudÉrt. 100. Budapest 1979, 33–63.
- BALOGH Lajos: Kovács Margit keramikusművész nyelvi regionalitása. MNy LXXXVIII, 1973, 257–60.
- BERNÁTH Rózsa, HORVÁTHNÉ: Regionális köznyelvi kutatások Győrben. in: Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerk. IMRE Samu. NytudÉrt. 100. Budapest 1979, 105–24.
- LAKATOS Ilona, P.: Tapasztalatok Jászberény és Nyíregyháza regionális köznyelvi vizsgálatáról. MNy LXXVII, 1981, 449–57.
- POSGAY Ildikó: A regionális köznyelvek egyik hangtani jelenségéről. MNy LXXXVIII, 1982, 357–60.
- SZATHMÁRI István: Gondolatok a regionális köznyelvek kutatásáról. MNy LXX, 1974, 307–15.
- G. VARGA Györgyi: A budapesti egyetemen folyó regionális köznyelvi kutatómunkáról. MNy LXX, 1974, 441–4.
- G. VARGA Györgyi: A köznyelv és a nyelvjárások hangtani kapcsolatainak vizsgálatáról. in: A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 6. Budapest 1971, 71–8.

ZILCHI Lajos: A regionális köznyelv fogalma a nyelvtudományi szakirodalomban. MNy LXXIV, 1978, 333–8.

ZILCHI Lajos: Regionális köznyelvi vizsgálatok Orosházáról. in: Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerk. IMRE Samu. NytudÉrt.100. Budapest 1979, 79–104.

II. Nyelvjárástörténet

BAKOS József: Nyelvjárástörténeti adatok és tanulságok az első magyar nyelvű Orbis Pictusban. MNy LXIX, 1973, 418–28.

BENKŐ Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Budapest 1980.

BENKŐ Loránd: A legkorábbi magyar szövegeimlékcsoport: A hangállapot. A mássalhangzó-olvasatok. MNy LXXIV, 1978, 13–27. A magánhangzó olvasatok. MNy LXXIV, 1978, 144–63.

KÓSA Ferenc: Apor Péter nyelvének magánhangzó-sajátságai. NyIrK XVII, 1973, 37–51.

KÓSA Ferenc: Az apalatális-palatális hangviszony Apor Péter kézírataiban. NyIrK XVI, 1972, 289–93.

A. KÖVESI Magda: Az ősmagyar sz-ező és s (>cs)-ző nyelvjárások kérdéséhez. MNy XVIII, 1972, 61–74.

NYIRKOS István: Néhány adalék az abaúji nyelvjárás történetéhez. MNy XVII, 1971, 137–40.

PAPP László: A nyelvjárástörténeti kutatások módszeréhez. in: A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 6. Budapest 1971, 63–70.

SZABÓ Géza: A palatális hangrendű határozott névelő történetéhez. MNy XXI, 1975, 33–44.

TÖRÖK Gábor: A palóc illabialitás történetéhez. MNy XX, 1974, 53–86.

III. Nyelvjárási szövegek

BALÁZS Ádám–BALÁZS Judit–FRANK Gabriella: Kászoni szövegek. MNy LXX, 1974, 481–2.

BALOGH Lajos: Nyelvjárási szövegek – VI. A palóc nyelvterület nyugati fele. MNy XVIII, 1972, 173–82.

VII. A palóc nyelvterület keleti fele. MNy XIX, 1973, 155–63.

–NYIRKOS István: Az abaúji ő-ző nyelvjárás, Borsod-Abaúj-Zemplén megye keleti és déli része. XX, 1974, 161–72.

FODOR Katalin: Nyelvjárási szövegek Cigándról. MNy LXX, 1974, 479–81.

GULYÁS Zsuzsa–PAPP Zsuzsa: Nyelvjárási szövegmutatvány (Szilvásszentmárton, Somogy megye). MNy LXVII, 1971, 498–9.

HAJDÚ Mihály–KÁZMÉR Miklós: Magyar nyelvjárási olvasókönyv. Budapest 1974.

HAJDÚ Mihály: Nyelvjárástörténeti szövegek és följegyzések a XVIII–XIX. századi Orosházáról.

Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 7. Budapest 1981.

JUHÁSZ Dezső: Nyelvjárási szövegek Oltszakadáról. MNy LXXVI, 1980, 226–33.

KÁLNÁSI Árpád: Nyelvjárási szövegek. IX. Szabolcs-Szatmár megye északkeleti része. MNy XXII, 1979, 167–73. X. Szatmár keleti része; Szovjetunió. MNy XXIII, 1980, 189–206.

MOLNÁR Zoltán Miklós: Nyelvjárási szöveg Tapolcafőről. MNy LXXVIII, 1982, 218–20.

SZABÓ József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből. MNyTK 163. Budapest 1982.

SZEGFÜ Mária: Szövegmutatvány Tápéról. MNy LXXIV, 1978, 102–4.

S. VARGA Ilona: Nyelvjárási szöveg Kemencéről. MNy LXXV, 1979, 488–90.

ZELLIGER Erzsébet: Szövegmutatvány Kupuszináról (Bácskertesről). MNy LXVIII, 1972, 490–1.

ZELLIGER Erzsébet: Szövegmutatványok Vága (Váhovce, Csehszlovákia) nyelvjárásából. MNy LXXIII, 1977, 358–62.

Zselicségi nyelvjárási szövegek. MNy LXVII, 1971, 235–9.

IV. Tájszótárak, tájnyelvi atlaszok

IMRE Samu: Felsőőri tájszótár. Budapest 1973.

KISS Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz). NytudÉrt.103. Budapest 1979.

MARKÓ Imre Lehel: Kiskánizsai szótár. Budapest 1981.

PENAVIN Olga: Szlavóniai (kórógyi) szótár III. R–Zs. Újvidék 1978.

Új Magyar Tájszótár. I. A–D. Főszerk. B. LŐRINCZY Éva, szerk. HOSSZÚ Ferenc. Budapest 1979.
PENAVIN Olga–MATIJEVICS Lajos: A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza. Újvidék 1978.
RÓNAI Béla: Zselici nyelvatlasz. 1978. [Kézirat, kandidátusi értekezés.]

AZ -n MODÁLIS RAG ELŐTTI PALATÁLIS KÖTŐHANGZÓRÓL

Balogh Lajos
Az MTA Nyelvtudományi Intézete

1. A magyar nyelvészeti szakirodalomban mind történeti, mind leíró vonatkozásban igen tekintélyes mennyiségű tanulmány foglalkozik a kötőhangzó problémájával. Már maga ez a tény is jelzi, hogy olyan grammatikai elemről van szó, amelynek státusa többféle értelmezésre ad lehetőséget. A különböző felfogásokat elég jól tükrözi az a terminológiai bizonytalanság, amely még ma sem jutott nyugvópontra. Történeti munkákban többnyire tövéghangzóról esik szó, a tövégi magánhangzó meglétéről, hiányáról, lekopásáról; a leíró nyelvtanok pedig két elemzési mód között ingadoznak: vagy kötőszónak tekintik a kérdéses magánhangzót a szótő és a toldalék határán, vagy pedig előhangzónak minősítik, amelynek funkciója végső soron mégiscsak az, hogy megkönnyíti a formánsok illeszkedését.

Arra most itt nincs lehetőség, hogy áttekintsük a témával foglalkozó gazdag irodalmat, egy-két alapvető fontosságú mű megemlézése azonban mégiscsak idekívánkozik. Losonczi Zoltán munkásságának jelentős részét a tövéghangzók problémájának tanulmányozására fordította. Egyik kiemelkedő dolgozata is „A magyar tövéghangzók” címen jelent meg (NyK XLVI, 1928–1930, 242–86; 402–58; XLVII, 1923–1927, 125–47). D. Bartha Katalin „Tövégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig” c. könyve (1964) alaposan átgondolt és rendszerezett monografikus feldolgozása a témának, amely tekintélyes mennyiségű bizonyító adat segítségével tárja fel a jelenlegi állapot történeti hátterét. Benkő Loránd „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei” c. könyvében (1980) részletesen foglalkozik a különféle tőtípusokkal és ezzel összefüggésben a tövégi vokálisok alakulásával. A korábbi irodalomtól eltérően Benkő inkább azt a nézetet vallja, hogy a tövégi vokális még történeti vonatkozásban sem egyértelműen tövéghangzó, mert „a teljes töveknek e véghangzója, pontosabban e véghangzó sorsa diakronikusan sem annyira a tö (abszolút vagy relatív tö) függvénye, mint inkább a rá következő toldaléké” (i.m. 127).

A mai magyar nyelv kötőhangzóiról írt többek között Tompa József „A névszói kötőhangzó szófajmegkülönböztető szerepe” c. könyvében (1957), amelyben nagyrészt az egyik legproblematisabb töcsoport, a [ʃ] végű szavak toldalékolásának kérdéseit tárgyalja. De a dialektológiai szakirodalomban is találunk számos adatot, elemző tanulmányt a kötőhangzókról, már csak azért is, mert nyelvjárásaink fontos hangtani-fonológiai jelensége a zárt [e]-zés és az [ø]-zés, ez a két fonéma pedig köztudottan a toldalékok kapcsolásában is jelentős szerepet kap. Csak Szabó Géza munkásságára utalnék most, aki a „Szempontok az [e]-zés vizsgálatához” (1971) c. könyvében a sárréti Doboz község [e]-zését mutatta be, többek között a tövéghangzóban jelentkező [e]-zést és [ø]-zést is. Szabó Géza igen figyelemre méltó megjegyzéseket tett közzé a [-n] határozórag előtti tövéghangzó minőségéről is (1967, 386–91), ezekre a későbbiekben még röviden visszatérek.

2. Mivel a zárt [e]-zés a nyelvjárások háttérbe szorulásával sem veszítette el jelen-

tőségét, sőt az utóbbi időkben a köznyelvi státusáról is élénk vita zajlott le, néhány évvel ezelőtt hozzákezdttem a fontosabb magyar nyelvjárástípusok [ɛ] ~ [e] hangjait öszszevető tipológiai vizsgálathoz. A vizsgálat célja kettős. Egyrészt az [e]-zés erősségi fokának megállapítása a különféle nyelvjárástípusokban, másrészt pedig a nyelvi rendszer oldaláról annak felderítése, hogy melyek a sztenderd [e]-ző szavak, azok, amelyek minden nyelvjárásban egyformán [e]-zők, és melyekben van eltérés a tájnyelvi használatban. A vizsgálat melléktermékeként egy olyan adattár is a rendelkezésemre áll majd, amely a mindennapi használatban (főként a népnyelvben) gyakori palatális és vegyes hangrendű szavakat tartalmazza, ezek ejtésmódját a nyelvterület 11 különböző pontjáról. A paradigmatis alakokkal együtt 5700 címszó anyagát gyűjtöttem össze saját helyszíni kiutazásaim során 6 kutatópontról, 5 településről pedig nyelvész kollégáim bocsátották rendelkezésemre az adatokat. Tehát mintegy 60 ezer adatra épül a tervezett vizsgálat. (A kutatópontok listája az egyik statisztikai táblázatban megtalálható.)

Ebből a sokoldalú, szerteágazó témakörből most a [-n] modális rag előtti kötőhangzót szeretném bemutatni. Az adattárban a konkrét példákat teszem közzé, a statisztikai táblázatokban pedig azt, hogy az archaikusabb állapotot tükröző [e] mely szavakban maradt meg még napjainkban is, és az egyes nyelvjárástípusokban milyen az [ɛ] ~ [e] ~ [ø] aránya a [-n] modális rag előtt. Mivel a statisztikákból sok tanulság leolvasható, a cikk terjedelme pedig korlátozott, a szöveges részben csak nagyon szűkszavúan térek ki néhány megfigyelt sajátásra.

3. A nyelvi rendszer oldaláról közelítve meg a kérdést, a statisztika azt mutatja, hogy mind az abszolút, mind a relatív tövek után a nyílt [ɛ] van többségben. Az általánosan használt szavakban abszolút tövek után a nyílt [ɛ]-ző és a nagyobb részben nyílt [e]-ző adatok 60 %-ot tesznek ki, szemben a zárt [e]-zők és nagyobb részben zárt [e]-zők 32 %-ával. Relatív tövek után még erőteljesebb a nyílt [ɛ] jelenléte, a fent említett 2–2 csoportban a nyílt [ɛ] 72 %-os többséget élvez a zárt [e] 11 %-a mellett. Ez persze nem új eredmény, csak adatokkal, tényekkel történő alátámasztása annak, amelyről már a MMNyR.-ben olvashattunk, „hogy a kötőhangzó lassan [ɔ] ~ [ɛ] alakban egységesül, s azoknak a szavaknak a száma, amelyek a [-n] rag előtt is megőrzik régiebb [o ~ e ~ ø] kötőhangzójukat (mint: [vɔk-o-n, mɛlɛg-e-n]), napjainkban is fogy” (I, 576). Szabó Géza is az [e] visszaszorulásáról és az [ɛ] terjedéséről ír: „A SzamSz. adatai kivételével valamennyi említett nyelvjárástípus anyaga azt mutatja, hogy az eredetibb középzárt és az újabb, illetve viszonylag újabb nyílt tövéghangzó elkeseredett harcát vív egymással, sok esetben az utóbbi van már fölényben (1967, 387).

A tendencia kétségtelenül ez, azt azonban mégis nehéz megjósolni, hogy az „elkeseredett harcnak” mi lesz a végeredménye. A példák ugyanis arra utalnak, hogy bár statisztikailag fölényben van a nyílt [ɛ] a zárt [e]-vel szemben, de bizonyos struktúrájú szavakban, meghatározható hangkörnyezetben azért a zárt [e] erősen tartja magát. 1982. szept. 29-én előadást tartottam erről a témáról a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén. Sok hasznos észrevétel és kiegészítés hangzott el a hozzászólások során. Benkő Loránd például arra hívta fel a figyelmemet, hogy az [-n] modális rag előtti kötőhangzó minőségét az előtte levő szótag magánhangzója is befolyásolja, mégpedig ellentétes irányban: nyílt magánhangzó után többnyire zárt [e] kötőhangzót találunk, zárt után pedig nyílt [ɛ]-t. Kétségtelenül így van, hogy a sztenderd zárt [e] kötőhangzót tartalmazó modális alakok szótövében kivétel nélkül az utolsó szótag magán-

hangzója nyílt [ɛ]: [bɛtɛgen, hidɛgen, kɛrɛken, mɛlɛgen, ridɛgen, fɣkɛten, ɛ:deɟdɛden, ɸɣg:ɛtɛgen]. Még egyszer hangsúlyozom, nehéz jóslatokba bocsátkozni, de nem tartom valószínűnek, hogy ezekben a szavakban is megindul a közeljövőben az [e] bomlási folyamata. A stabilitás itt eléggé biztosítottnak látszik.

A hangkörnyezet és a kötőhangzó minőségének összefüggéséről Szabó Géza is érdekes megfigyeléseket tett közzé. Az északi csángó nyelvjárásból kimutatta Wichmann szótára alapján, hogy itt a modális [-n] előtt a kötőhangzó nem ellentétes nyíltság-zárttság tekintetében a tövégi magánhangzóval, hanem inkább illeszkedik hozzá: „[sábādān, lōhātān, jobbon, ʒokoŋ, könnöbboŋ, örömösszōŋ, özvödjoŋ, külenessɛn, ɛgɛnɛssɛn” (1967, 390). Ez mindenesetre eléggé elszigetelt jelenség lehet, a többi nyelvjárástípusban ilyen általános formában nem találkozunk vele. Az általam vizsgáltak közül csak a sárréti Doboz község és a bukovinai székelyek nyelvjárásában fordul elő ún. labiális illeszkedés: [ɸ, y] hangot tartalmazó szótag után a kötőhangzó is [ɸ]: [bɸ:vɸn, sy:kɸn, dyɸɸn] stb. (Kivételesen az [-y:] és az [-ɸ:] képző utáni helyzet: [bɸ:kɛzy:ɛn, kity.nɸ.ɛn].)

4. A nyelvjárások közötti különbségek szöveges értékelésére nemigen van lehetőség, ezért sok hozzátennivalóm nincsen ahhoz, amit a statisztikai táblázat mutat. A számok globálisan kifejezik az eltérések mértékét. Az összesítésben a nyílt [ɛ] 70 %-os és a zárt [e] 23 %-os megterheltsége valójában a vizsgált 11 település átlagát tükrözi. Csak összehasonlításképpen említem meg, hogy egy másfajta vizsgálatnál szombathelyi adatközlőktől származó folyamatos szövegekben a nyílt [ɛ] és a zárt [e] aránya nagyjából 3:2 volt (ld. Magyar Fonetikai Füzetek 5. 82, 84). Igaz, ez a mostani vizsgálat morféma-beli gyakoriságot, a korábbi pedig átlagos szöveggyakoriságot mutat az [ɛ ~ e] arányát illetően. Két teljesen más szemponttal van szó, ennek ellenére talán mégis érdemes egybevetni az eredményeket. Ebből az egybevetésből megint csak az derül ki, hogy a modális [-n] rag előtti kötőhangzó középzárt realizációja – két nyelvjárástípus kivételével – mindenütt az átlagos [e]-zési szint alatt van, vagyis a statisztikai átlagnál nagyobb mértékben fordul elő nyílt [ɛ] a modális [-n] rag kötőhangzójaként.

A két kivételes nyelvjárástípust anyagomban a sárréti Doboz község és a bukovinai székely tájnyelv képviseli. Mindkét nyelvjárásban 50 %-nál nagyobb a középzárt kötőhangzós realizáció, ebből tekintélyes részt tesz ki a már említett illeszkedéses [ɸ]-zés: [bɸ:vɸn, sy:kɸn] stb. Gyakori itt a zárt [e] abszolút tövek után: [fɛɛ:ren, kɛɸkenen, mɛ:jen] stb., de nem ritka, hogy képzők után is zárt [e] áll a másutt járatos nyílt [ɛ] helyett: [fɛ:ɛ:nken], és az [-f] képző után is, ha nem nyúlik meg a mássalhangzó: [rendɛfen, fɛɛɛfen] stb. Lehet, hogy igaza van Szabó Gézának, aki ezt írta: „Nyelvjárásainkban az archaikusabb tövéghangzó a Duna-Tisza közétől keletre őrződött meg bizonyos területeken” (1967, 387)? Ez az állítás persze csak akkor fogadható el, ha történetileg egyértelműen be tudjuk bizonyítani, hogy a középzárt kötőhangzó az eredetibb, az archaikus. Nem az [-n] modális rag előtti magánhangzóról, hanem általában a véghangzók minőségének történeti alakulásáról Benkő éppen az ellenkezőket írja: „az abszolút szóvégi véghangzók fő fejlődési irányvonala... legtöbbszörre alsó nyelvvállásfokból, de nem ritkán középsőből tartott a felső nyelvvállásfok irányába” (i.m. 130).

5. Most már csak egy-két technikai megjegyzésre van lehetőség az adattár használatát illetően. A szótövek szerinti feldolgozásban az adatok köznyelviesített formában szerepelnek. Két csoportot különítettem itt el: az általánosan használt szavakét, amelyek szinte valamennyi vizsgált településen ismertek, és a korlátozottan használtakét,

ezeket többnyire 7-nél kevesebb helyen jegyeztük fel. A szótövek felsorolásakor az = jel után álló számok az [ɛ, e, ø, ɔ, o] mennyiségét jelzik. A betűrendes adattárban kidolgozott szócikkeket talál az olvasó. Itt – az előbbivel ellentétben – a számok nem mennyiséget jelölnek, hanem a vizsgált települések sorszámai. A nyelvjárások közötti mennyiségi és minőségi különbségeket mutató táblázatban ezek feloldása is megtalálható. Az adatok szociális értékére zárójel utalnak. Amelyik kutatópont sorszáma zárójelben van, abban a községben a kérdéses adat / / = archaikus, [ ] = terjedőben levő új szó, < > = ritkán használatos.

6. Az [-n] modális rag előtti palatális kötőhangzó általánosan használt szavakban
Abszolút tövek után

a) Nyílt [ɛ]: [bøltʃɛn] [ɛ]=11; [tʃɛkɛ:jɛn] [ɛ]=10; [ɛgɛ:sɛn] [ɛ]=11; [fɛf:ɛn] [ɛ]=9; [frɪf:ɛn] [ɛ]=11; [gøndøɾɛn] [ɛ]=10; [kɛvɛ:jɛn] [ɛ]=11; [køɾ:ɛn] [ɛ]=11; [nɛhɛzɛn] [ɛ]=11; [ø:sɛn] [ɛ]=11; [ʃɛbɛfɛn] 'gyorsan' [ɛ]=11; [tømøɾɛn] [ɛ]=11; [zømøkɛn] [ɛ]=8

b) Nyílt [ɛ] ~ zárt [e] ~ [ø]: [ɛ:berɛn] [ɛ]=6; [e]=4; [ɛ:brɛn] [ɛ]=8, [e]=2; [ø]=1; [ɛ:deʃɛn] [ɛ]=10; [e]=1; [fɛhɛ:rɛn] [ɛ]=9; [e]=2; [kɛmɛ:qɛn] [ɛ]=10; [e]=1; [kɛʃkɛqɛn] [ɛ]=9, [e]=2; [kɛ:sɛn] [ɛ]=7, [e]=4; [kitʃiɾɛn] [ɛ]=6, [e]=5; [køvɛ:rɛn] [ɛ]=8, [e]=3; [mɛ:jɛn] [ɛ]=9, [e]=2; [ɛrɛfɛn] [ɛ]=10, [e]=1; [røvidɛn] [ɛ]=9, [e]=2; [ʃɛrɛ:qɛn] [ɛ]=9, [e]=2; [ʃøtɛ:tɛn] [ɛ]=9, [e]=2; [ʃterilɛn] [ɛ]=7, [e]=1; [seɾ:qɛn] [ɛ]=8, [e]=3; [seli:dɛn] [ɛ]=9, [e]=2

c) Zárt [e] ~ [ø] ~ nyílt [ɛ]: [ɛ:hen] [ɛ]=2, [e]=8, [ø]=1; [ɛlɛvɛnen] [ɛ]=2, [e]=9; [ɛ:pen] [ɛ]=4, [e]=6, [ø]=1; [fɛ:lɛgen] [ɛ]=4, [e]=6, [ø]=1; [ʃɛ:ren] [ɛ]=5, [e]=6; [mɛrɛven] [ɛ]=2, [e]=8, [ø]=1; [øɾɛgen] [ɛ]=1, [e]=9, [ø]=1; [rɛ:segen] [ɛ]=1, [e]=9, [ø]=1; [ʃrɛ:gen] [ɛ]=3, [e]=6, [ø]=1; [sɛ:pen] [ɛ]=4, [e]=6, [ø]=1

d) Zárt [e] ~ [ø]: [bɛtɛgen] [e]=10, [ø]=1, [hidɛgen] [e]=10, [ø]=1; [kɛrɛken] [e]=10, [ø]=1; [mɛlɛgen] [e]=10, [ø]=1; [ridɛgen] [e]=9, [ø]=1; [ʃykɛten] [e]=10, [ø]=1

e) Nyílt [ɛ] ~ [ø]: [bø:vɛn] [ɛ]=9, [ø]=1, [sy:kɛn] [ɛ]=9, [ø]=3

f) Nyílt [ɛ] ~ [e] ~ [ɔ] ~ [o]: [objekti:vɛn] [ɛ]=5, [ɔ]=3; [konkre:tɛn] [ɛ]=6, [e]=1, [ɔ]=6, [o]=1

Relatív tövek után

a) Nyílt [ɛ]: a középfok jele után: [bø:vɛb:ɛn] [ɛ]=11; [mɛlɛgɛb:ɛn] [ɛ]=11; az [-ɛndø:] képző után: [il:ɛndø:ɛn] [ɛ]=11; az [-i] képző után: [my:vɛ:siɛn] [ɛ]=11; a [-sɛrɛ:] képző után: [tɛrɛsɛrɛ:ɛn] [ɛ]=11; az [-y:] képző után: [bø:kɛzy:ɛn] [ɛ]=11; a melléknévi igenév képzői után: [kity:nø:ɛn] [ɛ]=11; [mɛ:rɛn] [ɛ]=11; [døgløt:ɛn] [ɛ]=11

b) Nyílt [ɛ] ~ zárt [e]: a [-d] képző után: [ʃɛngɛ:dɛn] [ɛ]=8, [e]=3; az [-ɛ:keɾ] képző után: [ɛ:rɛ:keɾɛn] [ɛ]=9, [e]=1; az [-ɛ:nk] képző után: [fɛ:lɛ:nkɛn] [ɛ]=9; [e]=2; az [-ɛ:ɾ] képző után: [tømɛ:qɛn] [ɛ]=8, [e]=1; az [-ɛ:s] képző után: [mɛrɛ:sɛn] [ɛ]=10, [e]=1; az [-ʃ] képző után: [rɛndɛfɛn] [ɛ]=9, [e]=2; [ʃɛbɛfɛn] [ɛ]=9, [e]=2

c) Zárt [e] ~ [ø] ~ nyílt [ɛ]: az [-ek] képző után: [mɛrɛdeken] [ɛ]=5, [e]=6; a [-tlɛn] képző után: [ɛrø:tlɛnen] [ɛ]=2, [e]=6, [ø]=1

d) Zárt [e] ~ [ø]: –

e) Nyílt [ɛ] ~ [ø]: az [-ø:ʃ] képző után: [tʃi:pø:ʃɛn] [ɛ]=9, [ø]=2; [døtøgø:ʃɛn]

[ɛ]=9, [φ]=1; [lɔcɔgɔ:fɛn] [ɛ]=9, [φ]=1; [fyrɔgɔ:fɛn] [ɛ]=9, [φ]=2; az [-f] képző után, labiális szótagot követően: [dɛry:fɛn] [ɛ]=9, [φ]=1; [dyhɔfɛn] [ɛ]=9, [φ]=2; [kɔzɔfɛn] [ɛ]=11, [φ]=2; [ryt̪kɔfɛn] [ɛ]=9, [φ]=2

f) Nyílt [ɛ] ~ [ɔ]: a középfok jele után, vegyes hangrendű szavakban:
[konkrɛ:tɛb:ɛn] [ɛ]=7, [ɔ]=7

7. Az [-n] modális rag előtti palatális kötőhangzó korlátozottan használt szavakban
Abszolút tövek után

a) Nyílt [ɛ]: [bɔ:sɛn] [ɛ]=7; [hi:vefɛn] 'hüvösen' [ɛ]=2; [hy:fɛn] 'hüvösen' [ɛ]=2; [lɛdɛ:rɛn] [ɛ]=5; [mɛd:ɔ:ɛn] [ɛ]=7 (a többi kutatóponton így: [mɛd:ɔn]); [molet:ɛn] [ɛ]=7; [ɔstɔvɛ:rɛn] [ɛ]=5; [fikɛ:rɛn] [ɛ]=5; [fy:ry:ɛn] [ɛ]=6 (a többi kutatóponton így: [fy:ry:n])

b) Nyílt [ɛ] ~ zárt [e]: [t̪ɛkɛ:jɛn] 'sekélyen' [ɛ]=4, [e]=1; [fiksɛn] [ɛ]=5, [e]=1; [kek:ɛn] [ɛ]=5, [e]=1; [leʒɛrɛn] [ɛ]=4, [e]=2; [fɛkɛ:jɛn] [ɛ]=4, [e]=1

c) Zárt [e] ~ [φ] ~ nyílt [ɛ]: —

d) Zárt [e] ~ [φ]: —

e) Nyílt [ɛ] ~ [φ]: [hy:vɔfɛn] [ɛ]=6, [φ]=1 (a többi kutatóponton [hi:vefɛn] és [hy:fɛn])

Relatív tövek után

a) Nyílt [ɛ]: —

b) Nyílt [ɛ] ~ zárt [e] ~ [φ]: —

c) Zárt [e] ~ [φ] ~ nyílt [ɛ]: —

d) Zárt [e] ~ [φ]: a [-dɛd] képző után: [ɛ:deʒdɛden] [e]=6, [φ]=1; az [-ɛtɛg] képző után: [t̪ɛyɔ:ɛtɛgen] [e]=4, [φ]=1; az [-f] képző után: [pipɛrɛ:fɛn] [e]=1; [-tɛlɛn] képző után: [mɛstɛlɛnen] [e]=5 (a többi kutatóponton a modális alak ragtalan: [mɛstɛlɛn sɔɔdga:l])

e) Nyílt [ɛ] ~ [φ]: a [-kɔ:t̪s] képző után: [pipɛrkɔ:t̪sɛn] [ɛ]=6, [φ]=1

8. Statisztika az [-n] modális rag előtti palatális kötőhangzóról
Általánosan használt szavakban

	Mennyiség	A teljes mennyiséghez viszonyítva
Abszolút tövek után:		
a) Nyílt [ɛ]	13	26 %
b) Nagyobb részben nyílt [ɛ] /[ɛ ~ e ~ ø]/	17	34 %
c) Nagyobb részben zárt [e] /[e ~ ø ~ ɛ]/	10	20 %
d) Zárt [e] /[e ~ ø]/	6	12 %
e) Nyílt [ɛ] és [ø]	2	4 %
f) Nyílt [ɛ] és [e ~ ɔ ~ o]	2	4 %
Összesen:	50	100 %
Relatív tövek után:		
a) Nyílt [ɛ]	7	39 %
b) Nagyobb részben nyílt [ɛ] /[ɛ ~ e ~ ø]/	6	33 %
c) Nagyobb részben zárt [e] /[e ~ ø ~ ɛ]/	2	11 %
d) Zárt [e] /[e ~ ø]/	—	—
e) Nyílt [ɛ] és [ø]	2	11 %
f) Nyílt [ɛ] és [ɔ]	1	6 %
Összesen:	18	100 %

Korlátozottan használt szavakban

	Mennyiség	A teljes mennyiséghez viszonyítva
Abszolút tövek után:		
a) Nyílt [ɛ]	8	57 %
b) Nagyobb részben nyílt [ɛ] /[ɛ ~ e]/	5	36 %
c) Nagyobb részben zárt [e] /[e ~ ø ~ ɛ]/	—	—
d) Zárt [e] /[e ~ ø]/	1	7 %
e) Nyílt [ɛ] és [ø]	1	7 %
Összesen:	14	100 %
Relatív tövek után:		
a) Nyílt [ɛ]	—	—
b) Nagyobb részben nyílt [ɛ] /[ɛ ~ e]/	—	—
c) Nagyobb részben zárt [e] /[e ~ ø ~ ɛ]/	—	—
d) Zárt [e] /[e ~ ø]/	4	80 %
e) Nyílt [ɛ] és [ø]	1	20 %
Összesen:	5	100 %

9. Statisztika a nyelvjárások közötti különbségekről
az [-n] modális rag előtti kötőhangzót illetően

	[ɛ]		[e]		[ø]		[ɔ]		[o]		Össz.
	M	%	M	%	M	%	M	%	M	%	M
1. Mihályi (Győr- Sopron m.)	70	74,5	22	23,4	—	—	2	2,1	—	—	94
2. Bük (Vas m.)	63	71,6	23	26,1	—	—	2	2,3	—	—	88
3. Nagykanizsa (Zala m.)	77	81,1	16	16,8	—	—	2	2,1	—	—	95
4. Zsitvabesenyő (Kelet- Szlovákia)	56	70,9	21	26,6	—	—	2	2,5	—	—	79
5. Pápa (Veszprém m.)	80	87	12	13	—	—	—	—	—	—	92
6. Büssü (Somogy m.)	60	75	—	—	17	21,2	3	3,8	—	—	80
7. Nagykónyi (Tolna m.)	78	83	15	16	1	1	—	—	—	—	94
8. Karancslapujtő (Nógrád m.)	72	83,7	13	15,1	—	—	1	1,2	—	—	86
9. Piros (Jugosz- lavia, Vajdaság)	58	74,4	17	21,5	1	1,3	2	2,6	—	—	78
10. Doboz (Békés m.)	22	28,6	43	55,8	11	14,3	—	—	1	1,3	77
11. Bukovina (Kakasd, Tolna m.)	26	35,1	38	51,4	8	10,8	2	2,7	—	—	74
Összesen:	662	70,1	220	23,5	38	4,1	16	1,7	1	0,1	937

10. Adattár

- beteg** mn. [bɛtɛg] 2–11, [bɛtɛg] 1, | mn. [-ek] 1–5, 7–11, [-ɸk] 6, | fn. [-ek] 1–5, 7–11, [-ɸk] 6, | mod. [-en] 2–5, 7–9, 11, [-en:] 10, [-en:] 1, [-ɸn] 6
- bőkezű** mn. [bø:kɛzy:] 3–5, <8>, 9, 10, [bø:kɛzy] 6, 7, 11, [by:kɛzy] 1, <2>, | mod. [-ɛn] 2–11, [-ɛn:] 1
- bölcs** mn. | mn. és fn. [-ɛk] 1–11, | mod. [-ɛn] 2–11, [-ɛn:] 1
- bősz** mn. | mod. [-ɛn] 3, 5, 7–9, [-ɛn:] 10, [ɛn:] 1
- bőven** hat. ragos mn. [bø:vɛn] [2], 3–9, [by:vɛn:] 1, [by:j:ɛn] 2, – [bø:vɸn] 11, [by:vɸn] 10, | [bø:vɛb:ɛn] [2], 3–9, 11, [by:vɛb:ɛn] 10, [by:vɛb:ɛn:] 1, [by:j:ɛb:ɛn] 2
- csekély** 'kny.' mn. [tʃɛkɛ:j] 3, 5, [8], 9, <10>, [11], [tʃɛkɛ:ɪ] 1, [tʃɛkiɛl] 2, [tʃɛki:] 4, [tʃɛki:ɪ] 4, [tʃɸkɛ:j] 6, [tʃɸkɛ:ɪ] 6, 7, [ʃɸkɛ:ɪ] 6, | mod. [-ɛn] 3–5, 7–9, <10>, [tʃɛkɛ:ɪ:ɛn] 1, [tʃɛkiɛl:ɛn] 2, [tʃɸkɛ:ɪ:ɛn] <6>
- csekély** 'sekély' mn. [tʃɛkɛ:j] 7, 11, [tʃɛkɛ:ɪ] 8, [tʃɛkiɛl] 2, [tʃɛki:ɪ] 4, – [tʃɸkɛ:ɪ] 6, | mod. [-ɛn] 7, 8, [-ɛn:] 4, [tʃɛkiɛl:ɛn] 2, – [-ɛn] 11
- csípős** mn. | [-ɛk] 3, 5, 8, [-ɛk] 1, 2, 4, 7, 9, – [-ɸk] 6, 10, 11, | mod. [-ɛn] 3, 5, 8, 9, [-ɛn] 2, 6, 7, [-ɛn:] 4, [-ɛn:] 1, – [-ɸn] 10, 11
- csüggeteg** mn. [tʃyɡ:ɛtɛg] 1, 3, 5, 6, <7>, | mod. [-ɛn] 3, 5, <7>, [-ɛn:] 1, [-ɸn] 6
- derűs** mn. [dɛry:ʃ] 4, 8–10, [dɛryʃ] 1, <2>, 3, 5–7, <11>, mod. [-ɛn] 3, 5, 8, 9, [-ɛn] <2>, 6, 7, [-ɛn:] 4, [-ɛn:] 1, – [-ɸn] 10
- döcögős** mn. | mod. [-ɛn] 3, 5, 8, [-ɛn] 2, 4, 6, 7, 9, [-ɛn:] 1, – [-ɸn] 10, 11
- döglött** in. | mod. [-ɛn] 2, 11, [-ɛn:] 1
- dühös** mn. | mod. [-ɛn] 3, 5, 8, [-ɛn] 2, 6, 7, 9, [-ɛn:] 4, [-ɛn:] 1, – [-ɸn] 10, 11
- éber** mn. [ɛ:ber] 3, 5, 7–11, [i:ber] 1, 2, 4, [ɛ:bɸr] 6, | mod. [-ɛn] 3, 5, 7–9, [-ɛn:] 1, – [-ɛn] 2, 4, 10, 11
- ébren** hsz. [ɛ:brɛn] 3, 5, 7–9, [i:brɛn] <2>, 4, [ibrɛn:] 1, – [ɛ:bren] 11, [i:bren] 10, [ɛ:brɸn] 6
- édes** mn. [ɛ:ɛf] 3, 5, 7, 8, 11, [ɛ:ɛdeʃ] 10, [i:ɛf] 4, 9, 10, [i:ɛf] 1, 2, [ɛ:dɸʃ] 6, | mn. [-ɛk] 3, 5, 8, [-ɛk] 1, 2, 4, 6, 7, 9, 11, – [-ek] 10, | mod. [-ɛn] 3, 5, 8, 9, [-ɛn] 2, 4, 6, 7, 11, [-ɛn:] 1, – [-ɛn:] 10
- édesded** mn. [ɛ:ɛɟɛd] 3, 5, 11, [ɛ:ɛɟɛd] <8>, [i:ɛɟɛd] <9>, 10, [ɛ:dɸɟɛd] 6, | mod. [-ɛn] 3, 5, <8>, 9>, 10, 11, [-ɸn] 6
- egész** mn. és fn. [ɛgɛ:s] 3, 5–8, 11, [ɛgɛ:s] 8, [ɛgi:s] 1, 8–10, [ɛgi:s] 4, [ɛgis] 2, | mn. [-ɛk] 3, 5, 8, 9, 11, [-sɛk] 1, 2, 4, 6, 7, 10, | mod. [-ɛn] 3, 5, 8, 10, 11, [-sɛn] 2, 4, 6, 7, 10, [-sɛn:] 1
- éhen** hsz. [ɛ:hɛn] 5, [i:hɛn:] 1, – [ɛ:hen] 3, 4, 7–11, [i:hen] 2, [ɛ:hɸn] 6
- eleven** mn. [ɛlɛvɛn] 1–3, 5–11, [ɛlɛvɛn] 4, – [ɛlɛven] 4, | [ɛlɛvɛn:ɛk] 6, – [-ek] 1–5, 7–11, [-ɸk] 6, | mod. [ɛlɛvɛn:ɛn] 6, 7, – [-ɛn] 2–5, 8–11, [-ɛn:] 1
- ép** mn. | mod. [-ɛn] 3, 5, 7, 9, – [-ɛn] 2, <8>, 11, [-ɛn:] 4, 10, [-ɛn:] 1, [-ɸn] 6
- erőtlen** mn. [ɛrɸ:tlɛn] 3–11, [ɛrɸ:tlɛn] 1, [ɛrɸ:tlɛn] 2, | [-ek] 3–5, 7–11, [ɛrɸ:tlɛnɛk] 1, [ɛrɸ:tlɛnɛk] 2, [-ɸk] 6, | mod. [-ɛn] 5, [ɛrɸ:tlɛn:ɛn] 7, – [-ɛn] 3, 8, 9, 11, [ɛrɸ:tlɛnɛn] 2, [ɛrɸ:tlɛn:ɛn:] 1, [-ɸn] 6
- érzékeny** mn. [ɛ:rɛ:kɛn] 3, 5, 7, 8, 11, [ɛ:rɛ:kɛn] 10, [ɛ:rzi:kɛn] 4, 9, [ɛ:rzi:kɛn] 1, [ierzi:kɛn] 2, [i:rzi:kɛn] 4, [ɛ:rɛ:kɸn] 6, | mod. [-ɛn] 3–5, 8, <9>, 11, [-ɸn] 2, 7, [-ɸn:] 1, – [-ɛn:] 10

- fehér** mn. [fɛhɛ:r] 3, 5–7, [8], [fɛhⁱɛ:r] 1, [fɛjɛ:r] 11, [fɛj:ɛr] 2, [fɛhi:r] 4, 8–10, | mod. [-ɛn] 2–9, [-ɛn:] 1, – [-en] 10, 11
- félénk** mn. | mod. [-ɛn] 2–9, [-ɛn:] 1, – [-en] 10, [-en:] 11
- félszeg** mn. [fɛ:lseg] 3, 5, <7>, 8, 11, [fⁱɛ:lseg] 1, [fiɛlseg] 2, [fɛ:lseg] 10, [fi:lseg] 4, 9, [fɛ:lsɔk] 6, | fn. [-ɛk] <8>, – [-ek] 1–5, <7>, 9–11, [fɛ:lsɔgɔk] <6>, mod. [-ɛn] 3, 4, <6, 8>, – [-en] 2, 5, <7>, 9, 10, <11>, [-en:] 1
- fess** mn. [fɛf:] 1–7, [8], 9, [fɔf:] /6/, | [-ɛk] 1–7, [8], 9, | mod. [-ɛn] 2–7, [8], 9, [-ɛn:] 1
- fix** mn. | mod. [-ɛn] 2, 3, 5, 7, [-ɛn:] 1, – [-en] [4]
- friss** mn. | mod. [-ɛn] 2, 3, 5–11, [-ɛn] 4, [-ɛn:] 1
- göndör** mn. | [-ɛk] 1, 3, 5, 7, 8, 10, – [-ɔk] 2, 4, 6, 9, /mod. [-ɛn] 2–10, [-ɛn:] 1
- gyengéd** mn. [jɛngɛ:d] 3–5, <8>, 9–11, [jɔngɛ:d] 6, <7>, [jɔngⁱɛ:d] 1, [jɔngɛd] 2, | mod. [-ɛn] 2, 3, 5, 6, <7, 8>, 9, [-ɛn:] 1, – [-en] 10, 11, [-en:] 4
- gyér** mn. | mod. [-ɛn] 3, 5, 6, <7>, 8, – [-en] <2>, 9–11, [-en:] 1, <4>
- hideg** mn. [hidɛg] 1–3, 5–11, [hidɛg] 4, | [-et] 1–5, 7–11, [-ɔt] 6, | mn. és fn. [-ek] 1–5, 7–11, [-ɔk] 6, | mod. [-en] 2, 3, 5, 7–11, [-en:] 1, 4, [-ɔn] 6
- híves** 'hűvös' mn. [hi:vɛf] 4, 8, | mod. [-ɛn] 8, [-fɛn] 4
- hűs** 'hűvös' mn. | mod. [-fɛn] 2, [-fɛn:] 1
- hűvös** mn. | mod. [-ɛn] 5, [11], [-fɛn] 3, 6, <7, 9>, – [-ɔn] 10
- illendő** mn. [il:ɛndɔ:] 3–9, <10>, 11, [il:ɛnd^yɔ:] 1, [il:ɛndyɔ] 2, | mod. [-ɛn] 2–9, <10>, 11, [-ɛn:] 1
- kekk** mn. [kek:] 1–5, 7, <9>, | mod. [-ɛn] 2, 3, 5, 7, [-ɛn:] 4, – [-en:] 1
- kemény** mn. [kɛmɛ:j] 3, 5, 7, 11, [kɛmɛ:] 6, [kɛmi:j] 4, 8–10, [kɛmi:n] 1, [kɛmin] 2, | mn. [-ɛk] 3, 5, 8, 9, [-ɲɛk] 7, [kɛmɛ:jɛk] 6, [kɛmi:jɛk] 1, [kɛmi:jɛk] 2, – [-ek] 4, 10, 11, | fn. [-ɛk] 3, 8, <9>, [-ek] 4, 5, 7, 10, 11, [kɛmi:jɛk] 1, [kɛmi:jɛk] 2, [kɛmɛ:jɔk] 6, | mod. [-ɛn] 3, 5, 8, 9, 11, [-ɛn:] 4, [-ɲɛn] 7, [kɛmɛ:jɛn] 6, [kɛmi:jɛn] 2, [kɛmi:jɛn:] 1, – [-en] 10
- kerek** mn. [kɛrɛk] 1–11, | mod. [-en] 2, 3, 5, 7–11, [-en:] 1, 4, [-ɔn] 6
- keskeny** mn. [kɛʃkɛɲ] 3–5, 7–11, [kɛʃkɛn] 1, 2, – [kɔʃkɔɲ] 6, | mod. [-ɛn] 3–5, 8, 9, [-ɲɛn] 6, 7, [kɛʃkɛɲ:ɛn] 2, [kɛʃkɛɲ:ɛn:] 1, – [-en] 11, [-en:] 10, [-ɛn:] 10
- kész** mn. | mod. [-ɛn] 3, 5, 8, 9, [-sɛn] 6, 7, [-sɛn] 4, – [-en] 2, 11, [-ɛn] 10, [-en:] 10, [-en:] 1
- kevély** mn. [kɛvɛ:j] 3, 5, 6, <10>, 11, [kɛvɛ:l] /3/, 6, [kɛvɛ:] 7, 8, [kɛvi:j] 9, [kɛvi:l] 1, <2>, 4, | mod. [-ɛn] 3, 5, 6, 9, <10>, 11, [kɛvɛ:jɛn] [7], [kɛvɛ:lɛn] 8, [-ɛn:] 4, [kɛvɛ:lɛn] 6, 7, [kɛvi:lɛn] <2>, [kɛvi:lɛn:] 1
- kicsiny** mn. | [-ek] 1–5, 7, 8, <9>, [10, 11] [-ɔk] 6, | mod. [-ɛn] 3, 5, <6>, 7, 9, [-ɲɛn] 2, – [-en] 4, 8, 10, 11, [-en:] 1, 4
- kítűnő** mn. | mod. [-ɛn] 2, 3, 5–11, [-ɛn] 4, [-ɛn:] 1
- konkrét** mn. | mod. [-ɛn] 2–8, [-ɛn:] 1, – [-en] 7, – [-ɔn] 2, 3, 6, 9, 11, [-ɔn:] 1, – [-on] 10, | mod. [-ɛb:ɛn] 2, 3, 5–8, [-ɛb:ɛn:] 1, – [-ɔb:ɔn] 2–4, 6, 9–11
- könnyen** hat. -ragos mn. [kɔɲɛn] 2, 3, 5–11, [kɔɲ:ɛn] 4, [kɔɲ:ɛn:] 1
- kövér** mn. | mod. [-ɛn] 2, 3, 5–9, [-ɛn:] 1, – [-en] 4, 10, 11
- közös** mn. | mod. [-ɛn] 3, 5, 8, 9, [10, 11], [-fɛn] 2, 4, 6, 7, [-fɛn:] 1, – [-ɔn] 10,

- ledér** mn. [lɛdɛ:r] 3, <10>, [lɛdʲɛ:r] 1, [lɛdɛr] <2>, – [ledɛ:r] 5, <7>, | mod. [-ɛn] <2>, 3, 5, <7>, [-ɛn:] 1
- lezser** mn. [lɛʒɛr] <2>, – [lɛʒɛr] 3, – [lɛʒɛr] 1, 3, 5, 7, 8, | mod. [-ɛn] 3, 5, 7, 8, – [-ɛn] 2, [-ɛn:] 1
- lőtyögős** mn. | mod. [-ɛn] 3, 5, 8, 9, [-ʃɛn] 2, 4, 6, 7, [-ʃɛn:] 1, – [-ʃɛn] 10
- meddő** mn. [mɛd:ɸ:] 3–5, 7, 8, [mɛd:ʲɸ:] 1, [mɛd:yɸ] 2, [mɛd:ɸ:ʲ] 10, [mɛd:ɸy] 9, [mɛd:y] 6, 11, | mod. [-ɛn] 3–5, 7, 8, <11>, [-ɛn:] 1, – [-n] 2, 6, 9, 10
- meleg** mn. [mɛlɛg] 1–3, 5–11, [mɛlɛg] 4, | mn. és fn. [-ɛk] 1–5, 7–11, [-ɸk] 6, | mod. [-ɛn] 2, 3, 5, 7, 8, 10, 11, [-ɛn:] 4, [-ɛn:] 1, 9, [-ɸn] 6, | mod. [-ɛb:ɛn] 2–11, [-ɛb:ɛn:] 1
- mély** mn. | mod. [-ɛn] 3–6, [mɛ:jɛn] 9, [mɛ:λɛn] 8, [mɛ:lɛn] /3/, 6, 7, [miɛl:ɛn] 2, [mɛ:lɛn:] 1, – [-ɛn] 11, [mi:jɛn] 10
- meredek** mn. [mɛrɛdek] 1–5, 7–11, [mɛrɛdɸk] 6, | mod. [-ɛn] 3, 5–7, [-ɛn:] 1, – [-ɛn] 2, 8–11, [-ɛn:] 4
- merész** mn. [mɛrɛ:s] 3, 5–8, 11, [mɛri:s] 1, 2, 4, 9, 10, | mod. [-ɛn] 3, 5, 8, 9, 11, [-sɛn] 2, 6, 7, [-ɛn:] 4, [-ɛn:] 1, – [-ɛn] 10
- merev** mn. [mɛrɛv] 1–11, | mod. [-ɛn] 5, 8, – [-ɛn] 2, 3, 7, 9–11, [-ɛn:] 4, [-ɛn:] 1, [-ɸn] 6
- mért** mn. /mn.-i in. is/ | mod. [-ɛn] 2, 3, <4>, 5–10, <11>, [-ɛn:] 1
- meztelen** mn. [mɛstɛlɛn] 1–3, 5–11, [mɛstɛlɛn] 4, [mɛstɛlɛɲ] 7, [mɛzi:tɛlɛn] 10, | [-ɛk] 3–5, 7–11, [mɛstɛlɛɲɛk] 1, 2, [-ɸk] 6, | mod. [-ɛn] 3, 5, 11, [mɛstɛlɛɲɛn] 2, [mɛstɛlɛɲɛn:] 1
- molett** mn. [molet:] 1–3, 5–7, [8], [mol:et:] [11], | mod. [-ɛn] 2, 3, 5, 7, [8, 11], [-ɛn:] 1
- művészi** mn. | mod. [-ɛn] 2–10, <11>, [-ɛn:] 1
- nehéz 'nehéz'** mn. [nɛhɛz] 1, 2, 8, 11, | mn. [-ɛk] 8, 11, [-zɛk] 1, 2, fn. [-ɛk] 8, 11, [-zɛk] 2, – [-ɛk] 1, | mod. [-ɛn] 8, 11, [-zɛn] 1, 2
- nehéz** mn. [nɛhɛ:z] 3–7, 9, 10, [nɛhɛ:ʲz] 10, | mn. [nɛhɛzɛk] 3–7, 9, 10, fn. [nɛhɛzɛk] 3–6, 9, 10, – [nɛhɛzɛk] 7, | mod. [nɛhɛzɛn] 3, 5–7, 9, [nɛhɛz:ɛn] 4, [nɛhɛzɛn.] 10
- nyers** mn. [ɲɛrʃ] 1–7, 9, 11, [ɲɛ:rʃ] 10, [ɲɛf:] 8, | mn. [-ɛk] 1–9, 11, – [-ɛk] 10, fn. [-ɛk] 2–6, 8, 9, 11, – [-ɛk] 1, 7, 10, | mod. [-ɛn] 2, 3, 5–9, 11, [-ɛn:] 1, 4, – [-ɛn:] 10, [-ɛn:] 10
- objektív** mn. [objekti:v] 3, [4], 5, 8, [objektiv] 1, 6, [7], | mod. [-ɛn] 3, 5, [7], 8, [-ɛn:] 1, – [-ɔn] 6, [-an] 4, [-ɔn:] 1
- öreg** mn. [ɔrɛg] 2–11, [ɔrɛg] 1, | mn. és fn. [-ɛk] 1–5, 7–11, [-ɸk] 6, | mod. [-ɛn] 8, – [-ɛn] 2–5, 7, 9, 11, [-ɛn:] 10, [-ɛn:] 1, [-ɸn] 6
- ősz** mn. | mod. [-ɛn] <2>, 3–6, 8, <9–11>, [-sɛn] 7, [-ɛn:] 1
- ősztvér** mn. | mod. [-ɛn] 3, 5, <7, 8>, [-ɛn:] 1
- piperés 'piperkőc'** mn. [pipɛrɛ:ʃ] 10, | mod. [-ɛn] 10
- piperkőc** mn. [pipɛrkʲɸ:ɛs] 1, – [pipɛrkʲɸ:ɛs] 3, 5, 7, 8, <9>, [pipɛrkʲɸt̪s] 2, | mod. [-ɛn] 2, 3, 5, 7, 8, [-ɛn:] 1, – [-ɸn] <9>
- rendes** mn. [rɛndɛʃ] 4, 11, [rɛndɛʃ] 8, – [rendɛʃ] 1–3, 5, 7, 9, 10, [rɔndɛʃ] 6, | mod. [-ɛn] 3, 5, 8, 9, [-ʃɛn] 2, 4, 6, 7, [-ʃɛn:] 1, – [-ɛn] 10, 11

- részeg** mn. [rɛ:seg] 3, 5, 7, 8, 11, [ri:seg] 1, 2, 4, 9, 10, [rɛ:sɔg] 6, | mn. és fn. [-ek] 1–5, 7–11, [-ɔk] 6, | mod. [-ɛn] 8, – [-en] 2–5, 7, 9, 11, [-en:] 10, [-en:] 1, [-ɔn] 6
- rideg** mn. [ridɛg] 1–3, <4>, 5, <6>, 7–11, [riedɛg] /2/, | mod. [-en] 2, 3, <4>, 5, 7, 9–11, [-en:] 1, [-ɔn] <6>
- rövid** mn. | mod. [-ɛn] 2–9, [-ɛn:] 1, – [-en] 10, 11
- rücskös** mn. | mod. [-ɛn] 3, 5, 8, [rytʃkɔʃ.ɛn] 9, [-ʃɛn] 2, 4, 6, 7, [-ʃɛn:] 1, – [-ɔn] 10, 11
- sebes** 'gyors' mn. [ʃɛbɛʃ] 1–5, 7–9, 11, [ʃɛbɛʃ.] 10, [ʃɛbɔʃ] 6, | mod. [-ɛn] 3, 5, 8, 9, [-ʃɛn] 2, 4, 6, 7, 10, 11, [-ʃɛn:] 1
- sebes** 'akin v. amin seb van' mn. [ʃɛbɛʃ] 1–5, 7–11, [ʃɛbɔʃ] 6, | mod. [-ɛn] 3, 5, 8, 9, [-ʃɛn] 2, <4>, 6, 7, [-ʃɛn:] 1, – [-en] 10, 11
- sekély** mn. [ʃɛkɛ:j] 3, 5, [7, 9], 10, [ʃɛkⁱɛ:l] 1, | mod. [-ɛn] 3, 5, [7], [ʃɛkⁱɛ:l:ɛn:] 1, – [-en] 10
- serény** mn. [ʃɛrɛ:ɲ] 11, [ʃɛri:ɲ] 1, – [ʃɛrɛ:ɲ] 3, 5, 8, 9, <10>, [ʃeri:ɲ] <2>, 4, [ʃɔrɛ:ɲ] <6>, 7, | mod. [-ɛn] <2>, 3–5, 7–9, [-ɲɛn] <6>, [-ɛn:] 1, – [-en] 10, 11
- sikér** mn. | mod. [-ɛn] 2, 3, 5, /7/, [-ɛn:] 1
- sötét** mn. [ʃɔtɛ:t] 3, 5–8, [ʃɔti:t] 1, 2, [ʃɛtɛ:t] 11, [ʃeti:t] 4, 9, 10, | mod. [-ɛn] 2, 3, 5, 6, 8, 9, [-tɛn] 7, [-ɛn:] 1, 4, – [-en] 10, 11
- srég** mn. | mod. [-ɛn] 3, 5, 10, – [-en] 2, 7, 9, [11], [-ɛn:] 1, 4, [-ɔn] 6, – [ʃlɛ:gan] 8
- steril** mn. [ʃtɛril] [10], – [ʃteril] 1–5, [6, 7], 8, [10], | mod. [-ɛn] 2–5, [7], 8, [-ɛn:] 1, – [-en] 10
- süket** mn. [ʃykɛt] 1–3, 5–11, [ʃykɛt] 4, [ʃikɛt] /6/, 10, | mn. és fn. [-ek] 1–5, 7–11, [-ɔk] 6, | mod. [-ɛn] 2, 3, 5, 7–11, [-ɛn:] 1, 4, [-ɔn] 6
- sürgős** mn. | mod. [-ɛn] 3, 5, 8, [ʃyrgɔʃ.ɛn] 9, [-ʃɛn] 2, 4, 6, 7, [-ʃɛn:] 1, – [-ɔn] 10, 11
- sűrű** mn. | mod. [-ɛn] 3, 5, 7, 8, [-jɛn] 6, [-jɛn] 1, – [-n] 2, 3, 9–11, [-n:] 4
- szegény** mn. [sege:ɲ] 3, 5, 7, 8, [sege:n] 11, [segi:ɲ] 4, 9, 10, [segin] 1, 2, [sɔge:ɲ] 6, | mn. [-ɛk] 5, 7, – [-ek] 3, 4, 8–10, [sege:ɲɛk] 11, [segiɲɛk] 1, 2, [-ɔk], fn. [-ek] 3–5, 7–10, [sege:ɲɛk] 11, [segiɲɛk] 1, 2, [-ɔk] 6, | mod. [-ɛn] 3–5, 8, 9, [-ɲɛn] 6, 7, [-ɲɛn:] 1, – [-en] 10, [sege:ɲɛn] 11, [segiɲɛn] 2
- szelíd** mn. [sɛlid] 7, – [seli:d] 1, 3–5, 8–10, [selid] 2, 11, [sɔlid] 6, | mn. [-ɛk] 1–3, 5–7, 9, [-ɛk] 8, – [-ek] 4, 10, 11, fn. [-ɛk] 1–3, 5, 9, [-ɛk] 8, – [-ek] <4>, 7, 10, 11, [-ɔk] <6>, | mod. [-ɛn] 2, 3, 5–9, [-ɛn] 4, [-ɛn:] 1, – [-en] 11, [-en:] 10
- szép** mn. | [-ɛk] 5, 8–10, [-ɛk] 4, – [-ek] 1–3, 7, 11, [-ɔk] 6, fn. [-ɛk] 8–10, [-ɛk] 4, – [-ek] 1–3, 5, 7, 11, [-ɔk] 6, | mod. [-ɛn] 5, 8, 9, [-ɛn] 4, – [-en] 2, 3, 7, 11, [-en:] 10, [-en:] 1, [-ɔn] 6
- szűk** mn. | mn. [-ɛk] 1–10, – [-ɔk] 11, fn. [-ɛk] 1–5, 7–10, – [-ɔk] 4, 11, | mod. [-ɛn] 2–9, [-ɛn:] 1, – [-ɔn] 7, 10, 11
- terszerű** mn. [tɛrfɛry:] 4, 8–10, [tɛrfɛry] 1–3, 5, 7, 11, [tɛrfɛry] 6, | [-ɛk] 1–5, 7–11, | mod. [-ɛn] 2–9, <10>, 11, [-ɛn:] 1
- tömény** mn. | mod. [-ɛn] 2, 3, 5–8, [-ɛn:] 1, – [-en] 10
- tömör** mn. | mod. [-ɛn] 2–10, <11>, [-ɛn:] 1
- zömök** mn. | mod. [-ɛn] 2, 3, 5–9, [-ɛn:] 1

Irodalom

- BALOGH Lajos: Kontrasztív hangstatisztikai vizsgálatok a regionális köznyelviség köréből. Magyar Fonetikai Füzetek 5. Budapest 1980, 77–89.
- D. BARTHA Katalin: Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. NytudÉrt 42. Budapest 1964.
- BENKŐ Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Budapest 1980.
- LOSONCZI Zoltán: A magyar tővéghangzók. NyK XLVI, 1923–1927, 242–86; 402–58; XLVII, 1928–1930, 125–47.
- SZABÓ Géza: Az *-n* határozórag előtti tővéghangzó minőségének kérdéséhez. NytudÉrt 58. Budapest 1967, 386–91.
- SZABÓ Géza: Szempontok az [e]-zés vizsgálatához. Budapest 1971.
- TOMPA József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. NytudÉrt 14. Budapest 1957.

ON THE PALATAL LINKING VOWEL PRECEDING THE MODAL SUFFIX *-n*

Lajos Balogh

In Hungarian suffixes can be linked to the root in many ways. Frequently an anaptyctic vowel is inserted between the root and the suffix. The status of this vowel has been a matter of debate in the linguistic literature for long. The quality of the sound – i.e. whether it is half open or half closed – is in some cases determined by the root and in others by the suffix. Most linguists dealing with the history of the language say that the vowel in question originally belonged to the root, but was later lost when the root occurred without a suffix added to it. This assumption is reflected in the Hungarian term „tővéghangzó” (= „the final vowel of the stem”). In descriptive linguistic studies a linking function is attributed to this sound; this is why it is called a ‘linking vowel’, or – when viewed from the suffix’s side – an „előhangzó” (= „vowel preceding the suffix”).

In present day Hungarian dialects the usage of the linking vowel before certain nominal inflectional endings is not uniform. In words containing palatal vowels, for instance, there are considerable discrepancies before the modal suffix *-n*. There are certain roots (26 %) which are always linked to the modal suffix *-n* with open [ɛ], others (12 %) are invariably followed by a closed [e]. There is no uniformity with the rest (62 %) in the dialects, because, depending on the type of the dialect, the modal suffix is linked to these adjectives with an [ɛ], [e] or [ø], or in the case of mixed stems with an [ə].

The goal of the present study is to determine the percentage distribution of the sounds [ɛ] ~ [e] ~ [ø] ~ [ə] before the modal inflectional suffix *-n* in palatal and mixed stems. According to the data collected from 11 different points of the Hungarian linguistic area the open [ɛ] sound is the most frequent before the modal inflectional suffix *-n*. It follows from this fact that the [e] sound, which is considered to be archaic by some linguists, is losing ground – it is firmly established only in a few words of unique phonetic structure.

However, there are differences in the use of the linking vowels [ɛ], [e] between the different types of dialects. The Sárét dialect (spoken in South-East Hungary) and the Székely dialect of Bukovina (Rumania) are especially different from the others in this respect. At the research-points numbered 1–9 the frequency of occurrence of the open [ɛ] before the modal suffix *-n* is roughly 70–80 per cent. The same percentage is only 28–35 per cent in the two dialects mentioned above (research points 10 and 11), thus there the closed [e] sound is more frequent than the open [ɛ] (cf. the diagram on page 32).

FOLYAMATJELENSÉGEK A NYELVJÁRÁSBAN

Kassai Ilona—B. Lőrinczy Éva
Az MTA Nyelvtudományi Intézete

Bevezetés

Az Új Magyar Tájszótárhoz gyűjtött lexikai anyag lehetőséget nyújt egy sor olyan hangtani vizsgálódásra, amelyhez nehéz lenne statisztikailag értékelhető korpuszt gyűjteni, ha elsődleges feladatként tűznénk magunk elé. Így azonban a szótár anyagából kijegyzett nyelvjárási (a továbbiakban: nyj.) szóalakok mintegy kínálják a más szempontból való feldolgozást, mivel a megfelelő (valóságosan létező vagy kikövetkeztetett) köznyelvi (a továbbiakban: kny.) szóalakhoz képest igen gyakran különféle formai eltéréseket mutatnak. Ez a tény fonetikai-fonológiai tekintetben azért érdekes, mert — úgy véljük — betekintést enged abba a folyamatba, ahogyan a nyj. beszélők nyelvi tevékenységüket szervezik, a lexémák hangbeli felépítését kommunikációs szükségleteiknek megfelelően alakítják. A nyj. szóalak eltérése anyagunk tanúsága szerint lehet mennyiségi (a nyj. hangsor több vagy kevesebb elemet tartalmaz, mint a kny.), minőségi (a nyj. hangsor egy vagy több eleme fonetikai-fonológiai természetét tekintve nem egyezik meg a kny. hangsor ugyanazon pontján álló elemekkel) és sorrendbeli (a nyj. hangsor egy vagy több eleme más helyet foglal el a szóhatárjegyek között, mint a kny. hangsor megfelelő elemei). Az említett eltérések vonatkozhatnak magánhangzókra (a továbbiakban: mgh) és mássalhangzókra (a továbbiakban: msh) egyaránt. A mennyiségi eltérésre a *bogáncs/bogdáncs*, *sifli/stiflint*, *pítvar/pítar*, *azért/azé*, *zabla/zabola*, *cserepes/cserpes* szembenállásokat említjük. A minőségi eltérésre példa a *csipke/csipce* alakpár jobb oldala, amelyben a kny.-től eltérő hangelem megegyezik a nyj. hangsor egy másik elemével, ahhoz hasonlóan. A sorrendbeli eltérést a *kanál/kalán*, a *kandalló/kallandó*, valamint a *koszpítol/kopisztol*, *varacskos/vakarcos* szembenállások példázzák. Mindezek az eltérés-típusok egyetlen szóalakban is előfordulhatnak, amint azt a *pongyola/prengyula*, *família/fálamia* szembenállások is bizonyítják.

A vizsgálatról

Az említett jelenségek közül az alábbiakban — nagyszámú előfordulásuk miatt — kettővel foglalkozunk, és pedig 1. a mássalhangzók számában és 2. a hangelemek sorrendjében mutatkozó különbséggel. Mivel anyagunk az ÚMTSz. szótári természetéből kifolyólag „kny. szóalak/nyj. szóalak”-típusú szembenállások formájában állt rendelkezésünkre, ezeket a szembenállásokat tekintjük vizsgálódásaink alapegységeinek.

Adataink osztályozásának és elemzésének a megkezdése előtt tisztáztuk etimológiai hátterüket (elsősorban a TESz. alapján) és alaktani sajátságait. Ez utóbbival kapcsolatban hamar kiderült, hogy a vizsgálandó jelenségek eseteinek nagy többsége tömorfémákban valósul meg, s csak igen ritkán összetett szótagjai,

tő és képző vagy tő és rag viszonyában. Az etimológiai háttér felderítésére pedig egyfelől azért volt szükség, hogy a vizsgálódások alapjául szolgáló szembenállások valóságos megfeleléseket tükrözzenek. Másfelől, meg kellett bizonyosodnunk arról is, hogy a szóban forgó változás a nyj.-ban következett-e be avagy a kny.-ben. Az adatrendezés során számos esetben tapasztaltuk ugyanis, hogy a nyj.-ok őrzik inkább az archaikusabb formákat, és a köznyelv hajtotta végre a változtatást. Például a kny. *cékla* nyj. *cvékla*, *cvekla*, *cvikla* változatai a szláv nyelvekből átvett szóalak eredeti (tsv) kapcsolatát őrzik; a *szöcske/szökcse*, valamint a *teher/tereh* szembenállások nyj. oldala szintén eredetibb, mint a kny. oldal.

A mintegy 30 000 adatot számláló lexikai anyagban 1672 morféma kb. 6–7000 előfordulásának a kny. megfelelőjével való egybevetése azt az eredményt hozta, hogy az adatok kisebb részében a nyj. szóalakban *tőbb*, nagyobb részében *kevesebb* msh áll, mint a kny. szóalaknak ugyanazon a pontján. Ez azt jelenti, hogy a nyj. beszélők egyfelől hangbetoldás révén egyes msh-ból hangkapcsolatot, ill. alacsonyabb elemszámú kapcsolatból magasabb elemszámú kapcsolatot hoznak létre, másfelől hangkivételével a magasabb elemszámú kapcsolatot alacsonyabb elemszámú kapcsolatra, ill. egyes msh-ra egyszerűsítik. A nyj. szóalakban levő msh-k száma lehet eggyel vagy kettővel több (*bogács/bogdács*, ill. *sifli/siflint*), és lehet eggyel vagy kettővel kevesebb (*pitvar/pitar*, ill. *azért/azé*). Ezek közül a kny. egy msh/nyj. két msh-, illetőleg a kny. két msh/nyj. egy msh-féle szembenállást mutató (tehát g/d: *bogács/bogdács* típusúak) mind a rájuk vonatkozó adatok tömegével, mind a bennük vizsgálható jelenségek változatosságával messze kiemelkednek.

További 346 szóalakban azt tapasztaltuk, hogy elemeik sorrendje nem egyezik meg a párhuzamos kny. szóalak elemeinek sorrendjével. Ez utóbbihoz képest a nyj. szóalakban két elem közötti *helycsere*t figyelhetünk meg, mégpedig hangtulajdonságok (b–t/p–d: *sublót/suplód*), beszédhangok (b–g/g–b: *bögre/göbre*), valamint hangkapcsolatok és egyes mássalhangzók (r–mb/mb–r: *dorombol/domborol*) közötti helycsere-t. Vannak továbbá olyan adatok is, amelyekben a kny. megfelelőhöz képest egy vagy több beszédhang *átvetődik* ugyan a nyj. hangsorban, de helycsere nem történik (f →: *skorpió/korspió*, k–g–f/g–f–k: *kuglóf/guflók*). A sorrendbeli eltérésre felsorolt eseteket a *metatézis* terminussal illetjük.

Mind a msh-kapcsolódások, mind a metatézisek eseteinek gyakori kísérő jelensége az érintett elemek vagy elemcsoportok valamelyikének vagy mindegyikének hangminőségbeli változása (*piszke/brüszke*, *kotló/kotyó*; jb/br: *lajbi/lábr*i, m–ly/l–n: *padmaly/padlan*).

Adataink elrendezésében a korpusz sajátosságai által diktált formai elvek szerint járunk el. Így a msh-kapcsolódásokon belül a szembenállások két fő osztálya alakult ki annak alapján, hogy a nyj. oldalon több, illetőleg kevesebb msh található a hangsornak ugyanazon a pontján, mint a kny. oldalon. Mindkét osztály szembenállás-kategóriákra tagolódik aszerint, hogy hánnyal több, illetőleg hánnyal kevesebb msh áll a nyj. szóalakban a kny.-hez képest. E kategóriák csoportjait és alcsoportjait a msh-kapcsolatok tagjainak egymáshoz képesti helyzete, illetőleg a bennük mutatkozó minőségi változás jellege alakította ki.

A metatézist szemléltető szembenállások két fő osztálya annak alapján alakult ki, hogy az adatokban helycsere történik-e vagy helycsere nélküli átvetődés. Az osztályok a

metatézisben részt vevő elemek terjedelme, illetőleg száma szerint tagolódnak kategóriákra. A kategóriák csoportjait és alcsoportjait a metatézisben érintett elemek egymáshoz képesti helyzete, valamint az elemek minőségében bekövetkezett változás mértéke alakította ki.

Mind a msh-kapcsolódások, mind pedig a metatézisek körében az így kialakult osztályozási egységeken belül az adatok fonetikai-fonológiai szempontú elrendezéséből adódtak azok a típusok, amelyek alapul szolgálnak a tartalmi elemzéshez. Az osztályok, kategóriák és csoportok egymástól való megkülönböztetésére római és arab számokat, valamint az ábécé kis- és nagybetűit alkalmaztuk. A típusokat decimális számok segítségével különítettük el. A típusokon belül az egyes hangosztályokra olykor rövidítéssel utalunk (zárhang=zárh, orrhang=orrh, réshang=résh, laterális=lat, affrikáta=affr). A pergő esetében nem alkalmazunk rövidítést.

Minden egyes adat megítélésében szempont volt a szóalakban elfoglalt helyzet, a feltehető előidéző ok vagy okok, valamint a közelebbi és a távolabbi hangkörnyezet. Ez utóbbi tekintetében azonban nem azonos módon jártunk el a két jelenségkörben. A msh-kapcsolódások esetében arra voltunk ugyanis kíváncsiak, hogy a msh-kat érintő változással együtt változnak-e a nyj. szóalakban szereplő mgh-k, avagy változatlanok maradnak. Ha változnak, milyen mértékben. A metatézisek esetében pedig elsősorban az érdekelt bennünket, hogy a metatézistől érintett msh-kat milyen magánhangzók veszik közre, s lehet-e ezeknek szerepük a metatézis előidézésében. Ebből következően az a megállapítás, hogy a hangkörnyezet azonos vagy eltérő, mindkét körben más-más módon értelmezendő.

A msh-kapcsolódások osztályait, kategóriáit és csoportjait, valamint ezek mennyiségi viszonyait bemutató tipológia az alábbi:

I. A nyj. szóalakban több msh: 672 adatban, ebből

A) Egyel több msh: 665 adatban, ebből

1. C/CC	564
2. CC/CCC	97
3. CCC/CCCC	4

B) Kettővel több msh: 7 adatban, ebből

1. Ø/CC	5
2. CC/CCCC	2

II. A nyj. szóalakban kevesebb msh: 1000 adatban, ebből

A) Egyel kevesebb msh: 969 adatban, ebből

1. CC/C	728
2. CCC/CC	231
3. CCCC/CCC	10

B) Kettővel kevesebb msh: 31 adatban, ebből

1. CC/Ø	13
2. CCC/C	15
3. CCCC/CC	3

A metatézis eseteinek a rendezése az alábbi tipológiát eredményezte:

I. Két fonológiai komponens cserél helyet: 326 adatban, ebből

- A) Hangtulajdonságok cserélnek helyet: 18 adatban, ebből
  - 1. Korrelatív hangtulajdonságok: 14
  - 2. Nem korrelatív hangtulajdonságok: 4
- B) Beszédhangok cserélnek helyet: 300 adatban, ebből
  - 1. Szomszédos beszédhangok: 68
  - 2. Nem szomszédos beszédhangok: 232
- C) Hangcsoportok és egyes msh-k cserélnek helyet: 8 adatban, ebből
  - 1. CC-C/C-CC: 5
  - 2. C-CC/CC-C: 3

II. Fonológiai komponensek átvetődnek: 20 adatban, ebből

- 1. Egyetlen beszédhang vetődik át: 13
- 2. Két vagy több beszédhang vetődik át: 7

Az adatok közlésétől, valamint a tipológia részletezésétől terjedelmi okok miatt el kell tekintenünk, itt tehát csak az elemzésből kibontakozó tendenciák ismertetésére és értelmezésére van lehetőségünk. (A msh-kapcsolódásokra vonatkozó adatokat és ezek elemzését ld. B. Lőrinczy Éva A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei című könyvében [Budapest 1979]. A metatézis adataira és ezek részletes elemzésére vö. B. Lőrinczy Éva–Kassai Ilona A magyar hangátvetés értelmezéséhez és tipológiájához című tanulmányát [közlésre leadva].)

A msh-kapcsolódásokban és a metatézisekben működő tendenciák

Az adatok elemzése számos tendenciát hozott felszínre. Ezek között természetesen vannak olyanok, amelyek régóta beépültek a nyelvészeti ismeretekbe, és vannak új felismerések. Mindazonáltal a vizsgálat az előbbi típusba tartozó tendenciák szempontjából sem haszontalan, mert statisztikailag értékelhető adatmennyiségen erősítette meg, illetőleg részeredményekkel gazdagította ezeket. A kibontakoztatott tendenciák hatására sem egyforma. Vannak közöttük olyanok, amelyek a szóban forgó jelenségek egészére érvényesek és olyanok, amelyek a jelenségeknek csak egy szűkebb körében működnek. Az alábbiakban az ismertetést a legáltalánosabb tendenciákkal kezdjük, és ezektől haladunk az egyre szűkülő hatósugarú tendenciák felé.

A) A msh-kapcsolódások viselkedésformáiban a következő tendenciák ismerhetők fel.

1. A nyelvjárás gyakrabban egyszerűsít, illetőleg szüntet meg msh-kapcsolatokat, mint ahányszor ilyeneket kialakít, illetőleg elemszámukban gyarapít: 672 egyes msh-ból kialakított vagy elemszámában megnövelt msh-kapcsolattal szemben 1000, elemszámában egyszerűsített, illetőleg megszüntetett kapcsolat áll szemben.

2. A kny. szóalak msh-kapcsolatának az elemszáma messzemenően meghatározza a nyj. szóalak msh-kapcsolatának az alakulását. Az összefüggés olyan, hogy minél m a g a s a b b a kny. msh-kapcsolat elemszáma, annál e r ő s e b b az egyszerűsítésére, illetőleg megszüntetésére irányuló törekvés, és annál g y e n g é b b a kialakítá-

sára, illetőleg komplexitásának növelésére irányuló törekvés. A msh-kapcsolatok mennyiségi viszonyait is tükröző, fentebb bemutatott tipológiából kiderül, hogy míg a nyj. 84,8 %-ban alakít ki egyes msh-ból kételemű kapcsolatot, csak 75 %-ban egyszerűsít kételemű kapcsolatot egyes msh-ra. Kételemű kapcsolatból már csak 14,6 %-ban alakít háromeleműt, ugyanakkor meglévő háromeleműt 24 %-ban egyszerűsít kételeműre. Végül háromelemű kapcsolatból 0,6 %-ban keletkezik négyelemű, de négyeleműből 1 %-ban alakul egyszerűsödéssel háromelemű kapcsolat. A bemutatott tendencia még szembetűnőbben érvényesül a két msh-val többet, illetőleg kevesebbet mutató szembenállások körében.

3. Mind a hangbetoldás, mind a hangkivetés szó belsejében a leggyakoribb, szó végén ritkábban fordul elő, szó elején pedig még ritkábban (vö. 1. táblázat). A hangbetoldás és a hangkivetés arányait egymással összevetve azonban az is kiderül, hogy szóvégi helyzetben 10 %-kal több kapcsolódás keletkezik, mint amennyi megszűnik.

1. táblázat

Fonetikai helyzetek	Hangbetoldás esetén (%-ban)	Hangkivetés esetén (%-ban)
szókezdő	11,2	11,8
szó belseji	60,5	70
szóvégi	22,4	12,5
szókezdő és szó belseji	—	2,0
szó belseji és szóvégi	5,9	3,7

A két msh-val többet, illetőleg két msh-val kevesebbet mutató nyj. kapcsolódásokra ezzel szemben a szó végén való előfordulás a jellemző, valamint az, hogy szó elején egyáltalán nem jelennek meg.

4. A hangkörnyezet tekintetében dominál az *azonosság*, ami – mint fentebb kifejtettük – úgy értelmezendő, hogy a kny. szóalak msh-ját vagy msh-it ért változáson kívül nem történik egyéb változás a nyj. szóalak felépítésében. Mindazonáltal nem elhanyagolható azoknak a szembenállásoknak az aránya sem, amelyeknek nyj. oldalán a kny. oldalhoz képest kisebb vagy nagyobb mértékű eltérés tapasztalható a msh-s környezet tekintetében (2. táblázat).

5. A nyelvjárási beszélők nem ugyanolyan kapcsolatokat alakítanak ki, illetőleg tesznek komplexebbé, mint amilyeneket megszüntetnek, illetőleg egyszerűsítene. Azt tapasztaltuk, hogy elsősorban olyan kapcsolatokat szüntetnek meg, illetőleg egyszerűsítene, amilyeneket egyáltalán nem vagy csak csekély számban alakítanak ki, illetőleg növelnek meg elemszámukban. Olyan msh-kapcsolódásokat viszont, amilyeneket nagy

2. táblázat

A hangkörnyezet	Hangbetoldás esetén (%-ban)	Hangkivetés esetén (%-ban)
azonos	55,0	51,9
eltérő	30,1	25,3
azonos és eltérő	7,5	11,4
többféleképpen is eltér	4,7	5,0
azonos és többféleképpen is eltér	2,7	6,4

számban hoznak létre, vagy egyáltalában nem, vagy csak kis arányban szüntetnek meg. Ebből következően a magyar nyelvre jellemző msh-kapcsolatokat a nagy számban kialakított, illetőleg megőrzött kapcsolatok együttese adja.

6. Ami a msh-kapcsolatok összetételét illeti, az azonos képzési osztályba tartozó msh-k közül csak a réshangok kapcsolódnak egymással gyakran, de az ilyen kapcsolódások egyik eleme elsöprő gyakorisággal a [j].

Az egyes msh-ból hangbetoldással kialakult és a háromelemű kapcsolatból hangkivetéssel keletkezett kételemű kapcsolatokban minden hangosztály képviselteti magát, de az osztályok nem mindegyik egyede jelenik meg. A kapcsolatokon belül az orrhang és a pergő első elem igyekszik lenni, míg a zárhang, a réshang és az affrikáta a második helyre törekszik. Egyedül a laterális számára közömbös, hogy melyik helyet foglalja el a kapcsolatban. A leggyakoribb kételemű kapcsolatokat az orrh+zárh ([nt], [ng]-féle), a résh+zárh ([ft], [st]-féle), a zárh+pergő ([tr], [pr]-féle), a zárh+rész ([jk], [jd]-féle), a résh+rész ([js], [jz]-féle) és a lat+zárh ([lk], [ld]-féle) típusok adják.

A kételeműből hangbetoldással és a négyeleműből hangkivetéssel keletkezett háromelemű kapcsolatokra pedig a résh+zárh+pergő ([str], [ftr]-féle), orrh+zárh+lat ([mpl], [ntl]-féle), orrh+zárh+zárh ([ntk], [ntp]-féle), valamint a résh+zárh+rész ([ftv], [stv]-féle) típusok a jellemzők.

A négyelemű kapcsolódások esetében gyakoriságról voltaképpen nem beszélhetünk, minthogy összesen 19 ilyen akad az anyagban, de az egynél több adatban szemlélhető típusok a következők: orrh+rész+zárh+pergő ([nftr]), résh+orrh+rész+lat ([jnl]), zárh+rész+zárh+pergő ([kstr]) és résh+rész+zárh+pergő ([jstr]).

Az elemszámtól függetlenül az egyes kapcsolódástípusokon belül a legnagyobb számban keletkező és megőrződő, tehát nem egyszerűsödő msh-kapcsolódások azok, amelyeknek az elemei között a képzés módjában van eltérés, a képzés helye azonos. Mármint abból a tényből, hogy azonos képzési osztályba tartozó msh-k egymással nemigen kapcsolódnak, valamint abból, hogy eltérő osztályba tartozó, de azonos képzéshelyű msh-k gyakran kombinálódnak egymással, közvetett úton nye-

rünk bizonyítékot arra nézve, hogy a képzésmód nagyobb perzeptionskülönbségeket eredményez a msh-k között, mint a képzéshely.

7. Bizonyos kapcsolódások tükörkombinációi, tehát fordított sorrendű megoldásai csak elvétve vagy egyáltalán nem fordulnak elő. Álljon itt néhány példa a leggyakoribb, 30–100 közötti előfordulást mutató kételemű kapcsolódások köréből:

[ng]	93 adatban	[gn]	0 adatban
[nt]	72 adatban	[tn]	0 adatban
[ft]	70 adatban	[tf]	0 adatban
[tr]	41 adatban	[rt]	38 adatban
[nd]	38 adatban	[dn]	9 adatban
[nts]	36 adatban	[tsn]	0 adatban
[lt]	35 adatban	[tl]	8 adatban
[pr]	33 adatban	[rp]	0 adatban
[nk]	32 adatban	[kn]	0 adatban
[rl]	32 adatban	[lr]	4 adatban
[ntʃ]	30 adatban	[tʃn]	0 adatban

A tendencia alól egyetlen kivétel a [tr] kapcsolat, amelynek tükörkombinációja, az [rt] közel azonos arányban képviselteti magát.

8. Az eggyel több, illetőleg eggyel kevesebb msh-t mutató nyj. kapcsolatokban a többlet és a hiányzó msh-k gyakoriság szerinti sorrendje a következő:

többlethangzók		hiányzó msh-k	
[j]	15,8 %	[t]	15,0 %
[n]	15,6 %	[l]	14,0 %
[t]	13,0 %	[r]	10,9 %
[r]	12,8 %	[n]	10,6 %
[l]	12,3 %	[j]	9,8 %
[g]	6,2 %	[ʃ]	6,9 %
[d]	4,1 %	[d]	5,9 %
[h]	4,1 %	[k]	4,2 %
[v]	3,0 %	[h]	4,1 %
[k]	2,6 %	[v]	3,9 %
[ʃ]	2,1 %	[g]	2,9 %
[m]	2,1 %	[m]	2,7 %
[ʃ]	1,8 %	[p]	2,2 %
[n]	1,7 %	[lʰ]	1,4 %
[p]	0,9 %	[ʃ]	1,2 %
[b]	0,6 %	[n]	1,1 %
[c]	0,5 %	[b]	1,0 %
[f]	0,3 %	[s]	0,9 %
[s]	0,3 %	[c]	0,4 %

[l']	0,2 %	[f]	0,3 %
[fs]	0,2 %	[fs]	0,1 %
[dʒ]	0,2 %	[dʒ]	0,1 %
[z]	0,0 %	[fʃ]	0,1 %
[ʒ]	0,0 %	[z]	0,0 %
[dʒ]	0,0 %	[ʒ]	0,0 %
[fʃ]	0,0 %	[dʒ]	0,0 %

A nyj. beszélő tehát ugyanazokat a msh-kat használja fel a leggyakrabban többlet-hangként, mint amelyeket kiküszöböl a hangsorból, de gyakorisági sorrendjük a kétféle szerepkörben némileg eltér. Az 5 leggyakoribb többlethang, a [j], [n], [t], [r], [l], az összes többlethang 69,5 %-át teszi ki, az 5 leggyakoribb hiányzó msh, a [t], [l], [r], [n], [j] pedig az összes hiányzó hangnak 60,3 %-át képviseli. Ezek a msh-k tehát a magyar msh-rendszer *dinamikus* elemeinek tekinthetők. A két oszlop értékeinek az összehasonlításából az is kiderül, hogy 8 többlethang felhasználása van 1 % alatt, valamint 4 msh nem is szerepel többlethangként, míg a hiányzó hangok sorában csak 6 hang felhasználása esik 1 % alá, valamint 3 msh nem szerepel hiányzó hangként. Ez azt jelenti, hogy többlethangként *kevesebb* féle hangot *gyakrabban* használnak fel a nyj. beszélők; a hiányzó hangok felhasználása jóval kiegyenlítettebb. A gyakorisági lista utolsó harmadában szereplő msh-k a magyar msh-rendszer *statikus* elemeit képviselik.

9. A többlet- és a hiányzó hangok leggyakrabban a kapcsolódás *első* elemei. A háromelemű kapcsolatokból azonban leggyakrabban a *középső* msh esik ki.

B) A metatézisek különböző eseteinek sokkal inkább akad saját jellemzője, mint a fentebb tárgyalt msh-kapcsolódásoknak. Ezért a velük kapcsolatban feltárt tendenciák ismertetése során feltétlenül külön kell kezelnünk egyfelől a minőségi változást mutató és nem mutató metatéziseket, másfelől pedig a szomszédos elemek és a nem szomszédos elemek között végbement metatéziseket.

1. A metatézis eseteire inkább a típusok sokfélesége jellemző, mint egy-egy típus gyakori előfordulása: a két elem helycseréjét szemléltető 326 adat 204 szembenállás között oszlik meg, a helycsere nélküli átvetődést mutató 20 adat pedig 15 szembenállás között, ami egy szembenállás esetében egyenletes eloszlás mellett átlagosan másfél előfordulást jelent.

2. A nem szomszédos msh-k közötti metatézisek számszerűségükben messze felülmúlják a metatézis összes többi esetét; az előbbieket 232 adatával az utóbbiak 114 adata áll szemben. Legritkábban (8 adatban) msh-kapcsolat cserél helyet egyes msh-val. A magyar nyelvre tehát a *nem szomszédos helyzetű msh-k metatézise* a jellemző.

3. Az érintett msh-k minőségi változásával együttjáró metatézisek esetében a minőségi különbség mértéke és az előfordulási gyakoriság között fordított arányosság tapasztalható. Minél nagyobb a nyj. oldal eltérése a kny. oldalhoz képest, annál kevesebb a típusok és az ezeken belüli előfordulások száma.

4. A hangsorban egymáshoz közelebb lévő elemek között valószínűbb a metatézis bekövetkezése, mint az egymástól távolabb lévők között. A szomszédos metatéziseket nem számítva az összes adat 70 %-ában a helyet cserélő msh-k közé *egyetlen* be-

szédhang ékelődik. Másfelől leginkább a szótagot nyitó msh-k hajlamosak az egymással való helycserére, legkevésbé pedig a szótagzáró msh-k. A legtöbb adatban tehát *szo m s z é d o s* szótagok szótagnyitó msh-i, illetőleg egyazon szótag nyitó és záró msh-i cserélnek helyet egymással.

5. Az adatok 78 %-ában a metatézisben érintett elemeket közrevevő mgh-k *a z o n o s a k* vagy nagyon *h a s o n l ó k*. A minőségi változástól kísért metatézisekre azonban az *e l t é r ő* mgh-k környezete jellemző.

6. A 4. táblázat a szomszédos és a nem szomszédos msh-k metatézistípusait és a hozzájuk tartozó gyakoriságot mutatja be.

4. táblázat

Hangosztályok	Szomszédos msh-k		Nem szomszédos msh-k	
	a típusok száma	a típusok gyakorisága	a típusok száma	a típusok gyakorisága
zárh ₁ —zárh ₂ /zárh ₂ —zárh ₁	—	—	19	44
zárh—orrh/orrh—zárh	1	1	2	2
zárh—pergő/pergő—zárh	2	3	3	3
zárh—résh/résh—zárh	3	7	6	9
zárh—lat/lat—zárh	—	—	3	4
zárh—affr/affr—zárh	2	6	8	15
orrh—zárh/zárh—orrh	—	—	2	2
orrh ₁ —orrh ₂ /orrh ₂ —orrh ₁	—	—	2	8
orrh—pergő/pergő—orrh	—	—	3	10
orrh—résh/résh—orrh	2	2	2	3
orrh—lat/lat—orrh	—	—	2	6
orrh—affr/affr—orrh	—	—	—	—
pergő—zárh/zárh—pergő	3	4	1	1
pergő—orrh/orrh—pergő	—	—	2	10
pergő—résh/résh—pergő	2	2	1	1
pergő—lat/lat—pergő	—	—	1	27
pergő—affr/affr—pergő	—	—	—	—
résh—zárh/zárh—résh	4	7	6	7
résh—orrh/orrh—résh	—	—	2	2
résh—pergő/pergő—résh	—	—	5	5
résh ₁ —résh ₂ /résh ₂ —résh ₁	—	—	8	9
résh—lat/lat—résh	1	1	3	5
résh—affr/affr—résh	—	—	2	2

lat–zárh/zárh–lat	2	2	5	8
lat–orrh/orrh–lat	1	1	2	9
lat–pergő/pergő–lat	–	–	1	16
lat–résh/résh–lat	–	–	2	3
lat–affr/affr–lat	–	–	–	–
affr–zárh/zárh–affr	2	2	5	15
affr–orrh/orrh–affr	1	1	1	2
affr–pergő/pergő–affr	–	–	–	–
affr–résh/résh–affr	1	1	3	3
affr–lat/lat–affr	–	–	1	1
affr ₁ –affr ₂ /affr ₂ –affr ₁	–	–	–	–

Látható, hogy a szomszédos beszédhangok közötti metatézisek kategóriájában hiányoznak az azonos hangosztályba tartozó msh-k közötti helycsere esetei. Ez egyenes következménye annak a szabályszerűségnek, amely a msh-kapcsolódások vizsgálatából kiderült, hogy ti. azonos hangosztályba tartozó fonémák szintagmatikusan nemigen kapcsolódnak egymással. A metatézisben mindegyik hangosztály képviselteti magát, de összes lehetséges kombinációjukból – az azonos osztályba tartozó elemek kombinációit leszámítva 30-ból – 14 féle fordul elő. Bennük a zárhangok, az affrikáták, a pergő és a laterális az első helyről a másodikra, az orrhangok és a réshangok viszont a másodikról az elsőre törekszenek. A metatézis leggyakoribb résztvevői a zárhangok, a réshangok és az affrikáták. A metatézis által „megbolygatott” kételemű msh-kapcsolatok 80 %-ban megegyeznek azokkal, amelyeket az adatok másik részében egyes msh-ra egyszerűsített a nyelvjárás.

A nem szomszédos msh-k közötti metatézisekben már azonos hangosztályba tartozó msh-k is részt vesznek. Főleg a zárhangok és a réshangok osztályában gyakori az osztályelemek közötti metatézis, de nem ritka a zárhangok és a réshangok, valamint a zárhangok és az affrikáták osztályába tartozó msh-k egymással való helycseréje sem. Ha a típusok száma és a hozzájuk tartozó gyakoriság közötti összefüggést tekintjük, messze kiemelkednek a pergőnek laterálissal és a laterálisnak pergővel való metatézisei. Az előbbi típust 27, az utóbbit 16 adat képviseli.

A leggyakrabban előforduló típusokban olyan msh-k cserélnek egymással helyet, amelyek csupán egyetlen megkülönböztető jegyben térnek el egymástól. A szomszédos helyzetű msh-k esetében ez a megkülönböztető jegy a képzés módja, míg a nem szomszédos helyzetű msh-k esetében a képzés helye.

A msh-kapcsolódásoknak egyes msh-val való metatézisei ugyanazokat a kapcsolódástípusokat tartalmazzák, amelyek a kételemű msh-kapcsolódások között a leggyakoribbak voltak, tehát orrh+zárh, résh+zárh, valamint pergő+orrh. A kételemű hangkapcsolattal helyet cserélő msh 3 adatban a pergő, 1–1 adatban pedig orrhang, zárhang és a laterális.

A helycsere nélküli átvetődések a pergőre, a laterálisra és az orrhangokra jellemzők.

7. Mind a szomszédos, mind a nem szomszédos helyzetű msh-k metatézistípusaiban jelentős a tükörkombinációk száma. A szomszédos metatéziseknek mintegy a felét ilyenek teszik ki: 27 típusból 14 egymás tükörkombinációja

($f/p/pf$, $p/f/fp$; rb/br , br/rb ; sk/ks , ks/sk stb.). A nem szomszédos metatézisek 102 típusában 48 a tükörkombinációk száma, tehát ennek a kategóriának is majdnem a felét adják a fordított sorrendű megoldások ($k-p/p-k$, $p-k/k-p$; $r-n/n-r$, $n-r/r-n$ stb.). E tekintetben jelentős eltérést tapasztalunk a msh-kapcsolódásokhoz képest, hiszen azokban a tükörkombinációk előfordulása minimális.

8. Valamennyi adatunkat megvizsgáltuk abból a szempontból, hogy a bennük szemlélhető metatézisben milyen beszédhangok milyen gyakorisággal vesznek részt. Alanti táblázatunkat az összes előfordulás csökkenésének rendjében állítottuk össze.

5. táblázat

	Szomszédos elemek metatézise		Nem szomszédos elemek metatézise			Összesen
	mgh és msh között	msh-k között	msh-k között	msh-kapcsolat és egyes msh között	helycsere nélküli átvetődés	
r	9	10	73	4	9	105
l	6	—	54	2	5	67
k	20	—	35	1	2	58
n	3	—	33	5	5	46
t	1	—	33	3	—	37
p	6	—	27	1	1	33
f	6	—	25	—	2	33
m	6	1	16	1	—	24
g	—	—	20	—	1	21
j	6	1	13	—	1	21
b	3	—	15	—	1	20
f	9	2	4	1	3	19
d	5	—	9	2	—	16
ʃ	2	—	12	1	—	15
v	—	—	13	—	2	15
ɲ	2	—	13	—	—	15
s	7	—	5	—	1	13
ʃs	—	—	12	—	—	12
f	1	—	6	—	1	8
h	2	—	6	—	—	8
z	3	1	3	—	—	7
ʒ	3	—	4	—	—	7
c	3	—	1	—	—	4
dz	—	—	1	—	—	1

A táblázatból kiderül, hogy a [dʒ] az egyetlen olyan beszédhang, amely nem vesz részt metatézisben, és a pergő az egyetlen olyan, amely a metatézis összes típusában előfordul. A laterális ugyancsak nagy számban képviselteti magát, s csak magánhangzókkal nem cserél helyet. A metatézis eseteinek a felében mindössze 5 msh vesz részt, az [r, l, k, n] és a [t]. Ha ezeket összehasonlítjuk a msh-kapcsolatokba betoldott, illetőleg azokból kiküszöbölt 5 leggyakoribb msh-val, a [k] kivételével, amely helyett ott a [j] szerepel, teljes egyezést találunk. Valóban ezek a msh-k tehát a magyar hangrendszer dinamikus elemei. A metatézisekben azonban – szemben a msh-kapcsolódásokkal – az említett msh-k eloszlása jóval kevésbé egyenletes, hiszen az [r] kiugróan magas értékkel vezeti a gyakorisági listát. Legritkábban az affrikáták, valamint a réshangok közül az [f, h, z, ʒ] vesznek részt metatézisben.

Értelmezési lehetőségek

Amikor a szinkrón nyelvi rendszer két változatában, esetünkben a köznyelvben és a nyelvjárásban azonos funkciójú nyelvi elemek (szóalakok) formai különbségeket mutatnak, természetes igényként vetődik fel a különbségek okának a kiderítése. De erre sarkallja a kutatót az a sok egyező tendencia is, amely a két jelenségkör vizsgálatából kibontakozott, és arra utal, hogy a háttérben feltétlenül valamilyen általános érvényű ok húzódik meg.

A szembenállások egy részében az eltérések magyarázata szinkrón szempontból könnyen megadható: a nyj. hangsor eredetibb, mint a kny., tehát a különbség e t i m o l o g i k u s. A msh-kapcsolódások között az adatoknak mintegy 20 %-a, a metatézisek körében pedig 10 %-a tartozik ebbe a csoportba.

A magyarázat – ha az etimologikus háttér nem mutatható ki – kereshető más nyelvi tényezőkben, nevezetesen az i d e g e n e r e d e t b e n, valamint a m o r f o l ó g i a i s z e r k e z e t b e n. Az idegen eredetű szavak felépítése szokatlan, kiejtésük nehézséget okoz a nyj. beszélő számára, aki ezt úgy próbálja leküzdeni, hogy az idegen hangsort az anyanyelvéből, pontosabban az anyanyelvjárásából ismert és megszokott hangsorokhoz közelíti azon az áron is, hogy közben jelentős eltéréseket hoz létre az eredeti hangsorhoz képest. Az idegen szói eredet mindkét jelenségkörben az adatoknak 10–12 %-ára adott magyarázatot. A morfológiai háttérű eltérések tőhangváltós tövek, igeképzők és egyéb képzők hatására keletkeztek. A msh-kapcsolódások körében viszonylag gyakori az -l igeképző (*cirógat/cirolgat*), valamint a *v*-s változatú ige-tövek hatása (*éve/edve, vive/vidve*). A metatézisek körében főként a -ka/ke kicsinyítő képző működött közre (*gyerekcse/gyerecske*). A morfológiai tényező jelentősége azonban csekély, az adatoknak csak mintegy 3 %-át magyarázza.

Kereshetünk a nyj. szóalakokban mutatkozó különbségek háttérében pszichikai okokat is, tekintettel arra, hogy a nyelvi tevékenységet messzemenően meghatározzák a beszélő pszichikai adottságai. A pszichikai okok között az analógiát, a népetimológiát, a szövegyítést, a hangfestés-hangutánzás szándékát, a hiperurbánus ejtismódot, a betűejtést, a hangsor egészének a hatását, valamint a nyomatékosításra való törekvést láttuk érvényesülni adatainkban. De mindezek a tényezők – hasonlóan a morfológiai motiváltsághoz – a szembenállásoknak csak egy töredékében játszottak szerepet, kivételt egyedül a hangsor hatása képezett a maga 12 %-os részesedésével.

Az eddigiekben említett tényezők számbavétele után még mindig megmagyarázatlan volt az adatoknak mintegy a fele. Gondoltunk külső okokra is, mint amilyen a nyelvek közötti érintkezés. Esetünkben a német és a román, továbbá a különféle szláv nyelvek hatása volt kimutatható, de csak a msh-kapcsolódások körében, és igen kis hatásfokkal. Oknyomozásunkat az a meggondolás vezette tovább, hogy ha a vizsgált hangbetoldódások, hangkivetések, illetőleg metatézist tartalmazó szóalakok állandósultak a nyelvjárási szokásokban, ez csakis azért volt lehetséges, mert nem mondanak ellent a magyar nyelv hangsorépítési szabályszerűségeinek, sőt valamilyen szempontból gazdaságosabbak a nyj. beszélők számára, mint a párhuzamos kny. szóalakok. A gazdaságos fiziológiai működést feltételező hangsorépítés lehet tehát a megmaradó, meglehetősen nagy mennyiségű adat magyarázó elve.

Mielőtt azonban az adatokat ennek az elvnek az alapján értelmeznénk, szükséges egy fonetikai-fonológiai kitekintés, ami világossá teszi a nyelvi gazdaságosság fogalmát.

A prágai iskola működése óta közismert, hogy a beszédhangok bizonyos tulajdonságok megléte, hiánya, illetőleg – ritkábban – fokozatai alapján szerveződnek rendszerre, tehát adott tulajdonság pozitív–negatív pólusát, illetőleg eltérő fokozatait képviselik egymással szemben. Mivel minden beszédhang több hangtulajdonságból épül fel, rendszeren belüli viszonyuk az egy megkülönböztető jegyben való eltéréstől az egy megkülönböztető jegyben való azonosságig terjed. Az a hely, amely a beszédhangokat egymáshoz való viszonyuk alapján a hangrendszerben megilleti, meghatározza viselkedésüket a szintagmatikus tengelyen, amikor „lineárisan” sorokba rendeződnek. Minél kevesebb jegyben különböznek egymástól a beszédhangok, annál hasonlóbbak, és annál inkább azt a tendenciát mutatják, hogy a szintagmatikus tengelyen „taszítják” egymást.

Az egyetlen közös jeggyel rendelkező, polárisan ellentétes minőséget képviselő beszédhangok pedig ellentétességüknél fogva nem férnek meg egymás mellett, ezek is „taszítják” egymást. Leginkább azok a beszédhangok „vonzák” egymást a hangsoron belül, amelyekben az azonos és az eltérő megkülönböztető jegyek aránya egyforma. Ez a megoldás mind a képzés, mind az észlelés szempontjából gazdaságos, mivel az azonos jegyek artikulációs energiamegtakarítást, az eltérő jegyek pedig kellő akusztikai elkülönülést biztosítanak a hangsor elemei számára. Nem elegendő azonban a változásban érintett beszédhangokat kizárólag egymáshoz való viszonyukban szemlélni. Fontos tényező ugyanis az érintett hangok közelebbi és távolabbi környezete, amely módosíthatja megkülönböztető jegyeik egymáshoz való viszonyát. A hatás olyan mértékű lehet, hogy egy önmagában tekintve gazdaságos msh-kapcsolat tagjai a környező beszédhangokkal való összeférhetetlenségük miatt változtatnak hangsorbeli helyükön vagy elemszámukon, ezáltal megszűnik ugyan egymáshoz képesti gazdaságosságuk, de egyben műbbé válik a hangsor egésze. És minthogy a beszédelemek egy folyamat részei, a folyamat egészének kell, hogy alárendeljék magukat. Ez a követelmény magyarázza a tükörkombinációk meglétét.

A gazdaságos működés a beszédképzés területén a következőkben nyilvánul meg. A beszédhang határain belül az a gazdaságos, ha létrehozása minél kevesebb képzőszervet és képzőmozzanatot igényel, és ez utóbbiak minél mozgékonyabb képzőszervekhez kötődnek. A beszédhangok sorozatában pedig az a gazdaságos, ha az egymást követő hangelemek képzésében minél több az azonos képzőszerv és az azonos képzőmozzanat, tehát minél kevesebb energiárfordítással és minél

rövidebb idő alatt lehet a hangsort kiejteni. Ezt a követelményt a sorban következő hangok képzésének az előkészítésével (anticipáció) lehet megvalósítani, mégpedig leggyakrabban az eltérő hangképző helyek egymáshoz való közelítésével, a képzési műveletek számának a csökkentésével vagy jellegük megváltoztatásával, illetőleg a hangok helyének a megváltoztatásával. Ritkábban lehet energiát megtakarítani a hangképző műveletek szaporításával is, amelynek eredményeként járulékhangok jelennek meg a hangsorban. (A hangbetoldódás hátterében a beszédszerveket mozgó izmok elernyedése vagy a hangátmenetet megvalósító mozgások koordinálatlansága keresendő.) Végeredményben a gazdaságosság akkor érvényesül leginkább, ha – az anticipáció eredményeként – minél több, „lineárisan” egymás után következő beszédhang képzési sajátosságai vannak jelen egy időpillanatban, tehát a kiejtésük majdnem „egyidestű”; másfelől a gazdaságosság akkor a legkisebb fokú, ha a hangsor szegmensei időben csak egymás után képezhetők, tehát egyetlen időpillanatban csak egyetlen szegmentum képzési mozzanatait tartalmazza. Az együttes artikuláció feltétele az, hogy az egymást követő beszédhangok eltérő képzőszervekhez kötődjenek, illetőleg: ha ugyanattól a képzőszertől függenek, a képzés helye azonos legyen. Ha a képzés szerve azonos, de a képzéshelyek eltérnek, csak különidejű képzésről lehet szó, ami ellentmond a gazdaságosságnak. A gazdaságos képzés túlzott érvényesítésének a gazdaságos észlelés szab gátat, amely viszont jelentős mértékű akusztikai eltérést igényel a hangfolyamat elemei között. A beszélt nyelv végső soron a beszélő és a hallgató eltérő érdekének a kompromisszuma, ennek megfelelően gazdaságossága is csak a kommunikáció e két fontos oldalának egyidejű figyelembevételével ítéltethető meg. Mindazonáltal az artikulációs gazdaságosságot alapvetőbbnek kell tekintetnünk, mivel a percepciónak az egész kognitív bázis a segítségére siet, míg az artikulációt ilyen tényezők csak közvetve, a beszélő hallgatói mivoltán keresztül támogatják.

A gazdaságossági elv érvényesülése szempontjából áttekintve adatainkat azt találjuk, hogy a nyelvi, pszichikai és külső okokra vissza nem vezethető, a korpusz 50 %-át képviselő adatmennyiségnek mintegy 40 %-át hozta létre a gazdaságosságra való törekvés. (A megmaradó 10 % esetében semmiféle kézenfekvő okot nem tudunk megjelölni.) Eredményünk igazolására tettünk egy kísérletet is. Találomra kiválasztottunk néhány szembenállást a szomszédos és a nem szomszédos metatézisek köréből, és ezek kimondását kértük egy két és fél éves, valamint egy hatéves kisfiútól. Az derült ki, hogy minden olyan esetben, amikor mi előzetesen a fiziológiai gazdaságosságot jelöltük meg a nyj. szóalak előidéző okaként, a gyermekek a nyj. oldalt próbálkozás nélkül hibátlanul kimondták, a kny. szóalak kiejtése azonban nehézséget okozott, és többnyire eltorzult. A *lesped/lepsed* szembenállás kny. oldala pl. *leplesz*-ként hangzott, míg a nyj. oldal kiejtése hibátlan volt.

Mármost abból a felismerésből kiindulva, hogy a nyelvi, pszichikai és a külső okok szinte sohasem függetlenek a beszéd képzését és észlelését irányító mechanizmustól, hiszen csakis rajta keresztül érvényesülhetnek, feltételeztük, hogy a gazdaságossági elv – motiváló tényezőként – azokban az adatokban is jelen van, amelyek elsődlegesen a fentebb felsorolt okok valamelyikével magyarázhatók. Vizsgálatunk azt mutatta, hogy valóban, az elsődlegesen más okkal magyarázható adatoknak csak mintegy 20 %-a mond ellent a gazdaságossági elvnek, s ezek zömmel azoknak a szembenállásoknak a köréből kerülnek ki, amelyek a kny. oldalhoz képest nemcsak mennyiségi, illetőleg sorrendbeli,

hanem minőségi eltérést is mutatnak. Éspedig minél nagyobb az említett minőségi eltérés mértéke, annál törvényszerűbb, hogy a gazdaságossági elv sem elsődleges, sem másodlagos okként nem működik, sőt, a változást közvetlenül előidéző ok egyenesen a gazdaságosság ellen hat.

Végezetül, ha sorra vesszük az A) és B) pontban ismertetett tendenciákat, egyet sem találunk közöttük, amely ne felelne meg a gazdaságosság hipotézisének. Ha viszont ez így van, önkéntelenül felvetődik a kérdés: a köznyelv gazdaságtalanabb lenne, mint a nyelvjárás? Vizsgálatunk alapján úgy gondoljuk, valóban erről van szó. Az ok pedig abban keresendő, hogy a nyelvjárási beszélő a nyelvet a köznyelvi beszélőnél gyakrabban használja beszéd, mint olvasás és írás útján, tehát a nyelvjárási beszédet nem tartják korában olyan, a köznyelvre ható tényezők, mint az iskolázottság foka, az írás hatása, a tudatos nyelvhasználat stb. Ennek következtében a globálisan rögzített szóképek elemekre bontása sem olyan nyilvánvaló, mint a köznyelvet használó egyén számára, ami ahhoz vezet, hogy nagyobb eltérések adódhatnak a lexémák írott és kiejtett változata között, mint a köznyelvben. Bizonyítékot elsősorban a metatézisek körében találunk, az alapalak mellett létező számtalan alakváltozat révén. Példának a *térdepel/térpedül* szembenállás jobb oldalához kapcsolódó *térbetől*, *térbeköl* és *térvetyül* változatokat említjük. Mindez egyben azt is jelenti, hogy a nyelvjárásban világosabban feltáruznak a hangfolyamatban működő fonetikai törvényszerűségek, mint a köznyelvben.

SPEECH PROCESS PHENOMENA IN HUNGARIAN DIALECTS

Ilona Kassai—Éva B. Lőrinczy

In the material gathered for the New Dictionary of Hungarian Dialects a considerable amount of dialectal word forms displays either quantitative or positional differences as opposed to their counterparts in the standard. The former manifest themselves in the number of members constituting consonant clusters, i.e. in part of the material examined (1672 root morphemes) dialect speakers reduce the standard cluster by deleting one or two of its elements, while in the other part they form a more complex cluster by adding one or two consonants to its counterpart occurring in the standard. Positional difference, on the other hand, implies that adjacent and non-adjacent phonological components of different size (segmental features, single segments, and consonant clusters) are reversed or moved up to another position within word form boundaries. This phenomenon is traditionally called metathesis and is represented in the material by 346 root morphemes.

On the basis of purely formal criteria, first we have established a *typology* of the consonantal differences as well as that of the *metatheses* occurring in the sample. The thorough analysis of the various types according to their relative frequency of occurrence, the phonetic and phonemic nature of the components involved, their position within word boundaries, the role of the segmental environment and the possible triggering factors has pointed out a number of tendencies underlying the clustering of consonants and the metathesis.

Leaving aside the detailed description of the analysis, in the paper we give a brief account of the tendencies explored. According to our findings, consonant clustering is characterized by the following main regularities:

1. The tendency for reducing clusters is more marked than cluster formation;

2. The more complex the standard cluster is the more frequent its reduction is in dialects and the less cluster formation works;

3. In the majority of the cases both intrusion and deletion occur in the middle of the word forms;

4. Clusters reduced by dialect speakers are not the same as those made more complex;

5. Consonants belonging to the same class paradigmatically do not combine syntagmatically;

6. The most frequent types of consonant clusters are those whose members differ only in the manner of articulation, e.g. [nt], [st], [tr], [ld], [str], [ntl], [nʃtr], etc.;

7. The mirror effect does not work in combinations, i.e. clusters of reversed order cannot be found. For instance, while there are 93 occurrences of [nt], there is no [tn] at all;

8. The most frequently occurring intrusive sounds are the same which are deleted, namely [j], [n], [t], [r] and [l]. Consequently, these consonant phonemes are to be considered as the dynamic elements of the Hungarian consonant system.

Now, we can state the following about metathesis.

1. The metatheses of non-adjacent single consonants outnumber all other types by far;

2. The closer the components are to one another in the sequence, the more likely they are to take one another's position. In most of the cases examined metathesis takes place between syllable initial consonants separated by a single vowel;

3. The most frequent metathesis types are those which contain consonants differing only in one distinctive feature (either in the manner or in the place of articulation);

4. The segmental environment of reversed components is identical or similar in 78 per cent of the cases;

5. 50 per cent of the metathesis types is handled by the functioning of the mirror effect, among them the two most frequent types, r-l/l-r and l-r/r-l;

6. Only five consonants are involved in 50 per cent of the metatheses: [r], [l], [k], [n] and [t], i.e. almost the same as in cluster formation and reduction.

The primary aim of both phenomena we have dealt with is to rearrange the phonotactic structure of standard words in such a way that they be as appropriate as possible to the principle of articulatory and perceptual economy. This means that physiological constraints are to be taken as a predominant triggering factor. Even if the trigger is something else (etymological background, foreign origin, analogy, morphological structure etc.), in 80 per cent of the cases examined word form modifications conform to the principle of economy.

KÍSÉRLET NYELVJÁRÁSI BESZÉDHANGOK MŰSZERES ELEMZÉSÉRE

Gósy Mária
Az MTA Nyelvtudományi Intézete

Magyar köznyelvi beszédhangok, hangkapcsolatok műszeres vizsgálata viszonylag gazdag múltra tekinthet vissza (Fejezetek... 1982); a nyelvjárási beszédhangok akusztikai szerkezetének hasonló korszerű kísérleti-fonetikai elemzésével azonban alig-alig találkozunk. A dolgozatban egy adatközlő anyaga alapján végeztem méréseket a szegmentális hangszerkezetben; célom elsősorban nem a nyelvjárás hangtani jelenségeinek megfigyelése és leírása volt (annál is inkább, mivel ezt a vizsgált korpusz korlátozott terjedelme miatt csak részben végezhettem el), hanem az, hogy miben ragadhatóak meg akusztikai szinten azok a nyelvjárásra jellemző hangtani sajátságok, amelyek a lehallgatások során határozottan eltértek a köznyelvben megszokottaktól. (A nyelvjárási anyagot dr. Khoor Ödön gyűjtötte Fabricius Kovács Ferenc közreműködésével 1976–77-ben.)

A férfi adatközlő szülőfaluja Varság (Udvarhely megye), beszélt nyelvjárása Kálmán Béla felosztása szerint a „székely és csángó nyelvjárástípus”-t képviseli (1965), Imre Samu rendszerezésében a „romániai magyar nyelvjárások” megjelölés alatt található (1971); mindkét szerző állítja, hogy nem egységes nyelvjárástípusról van szó. A fonéma-rendszer szempontjából a székely nyelvjárástípusban adatközlőm anyanyelvjárása az [ϕ]-ző és [ɛ:]-ző területhez tartozik. Anyagomban az [ϕ] a hangsúlytalan szótag /e/ fonémájának megvalósulásaként jelentkezett. Kálmán kétféle /e/ fonémát vesz fel, az /e/-t és az /ɛ/-t (1966, 89), hasonlóképpen Laziczius is megkülönbözteti az általa székelynek nevezett nyelvjárástípusban az /ɛ/ és /e/ fonémákat (1932, 38). Utóbbi véleménye szerint a két fonéma közti különbség inkább alaktani funkcióval bír. A nyílt [ɛ] hangot az /ɛ/ fonéma variánsának, mégpedig inkább fakultatív változatának tekinti (i.h.). Imre Samu szerint a nyelvjárástípus nem ismeri az /ɛ/ ~ /e/ „fonémaellentétet”, az /e/ fonéma gyakorlatilag négyféle magánhangzóban is realizálódhat (1971, 372). (Imre Samu ugyanakkor megjegyzi, hogy a korlátozott számú anyag és kutatópont nem tette lehetővé a nyelvjárástípus sajátságainak tökéletes vizsgálatát: i.m. 365–6.) Kálmán Béla átírásban közöl egy Varság környéki szöveget, amelyben egy harmadik variáns is jelöl: a zárt [e]-nél kissé nyíltabb [ɛ]-t (1966, 90). Tudjuk, hogy a nyelvjárási szövegek lejegyzésében többé-kevésbé meghatározó a lejegyző szubjektivitása, éppen a kérdéses illabiális palatális magánhangzókkal kapcsolatban különösen, így az egzakt műszeres elemzés feltehetően újat hozhat a még nyitott kérdésekben.

Az általam vizsgált anyag egy összefüggő spontán szövegrész, amelyben az adatközlő egy vadászkalandját meséli el. Az APhI-átírásban közölt szöveg időtartama: 4 perc 9 ms, azaz 249×10^3 ms.

„[ot: vo:t^h my ɛf mɛntynk diʃno:kot kɛrɛfni mer' u:f vu:t hoʃ noʃ vɔda:sot les: kɛrɛftyk ɔ diʃno:k hu: vɔn:ɔk ɛʃ vɔda:smɛftɔr:ɛʃ vo:t vɛlɛm ɛʃ ɛk:oroʃɛrmɛk nem vu:t noʃob: u:ʃe pɔli ɔk:oro vu:t min jɔntʃikɔ ne ɔɔn tizenkɛ:jit ɛ:vɛʃ f ɔ: ɛʃjɔt: vɛlynk kuca:kɔt vɛ zɛt:ɛ f ɔsta:m:ondom ɛʃ:ɔr' hoʃ ɔkuca:kɔt ɛrɛzdɛl minɛk

ra:n̄tsika:j:a:k ɸ^h ʃ ɛ l ɛ r ɛ s t ɛ t : ɛ ʃ ɔ s t a : n : ɔ s o : f o g ɔ d o : t : ɔ k u c ɔ k ɔ r y : l ɛ t : y n k j ɔ t : m ɛ n t
 n e ɛ t s : ɛ r ɔ z u t : u : n ɛ m m ɛ s : ɛ h a : t ɔ k u v ɔ s o k m o n d o m v ɔ l ɔ m i v ɔ d m ɔ t ʃ k ɔ v ɔ j m i v ɔ n
 o t : ɛ c h ɛ j b ɛ k u v ɔ s o k m ɛ j : y n k o d ɔ ʃ h a : t e ʃ s i k l a : n ɔ k ɔ t ɛ t ɛ j ɛ : n v ɔ n ʃ e ʃ h ɔ s ɔ d ɛ : k o n
 u g ɔ t b ɛ : m o n d o m n ɛ k i v ɔ j m ɔ t ʃ k ɔ v ɔ j h i j u : z v ɔ n i t : ɔ h ɔ s ɔ d ɛ : g b ɔ f o g j u k m e g ɔ s o n ʃ ɔ
 n ɛ m b a : j : ɔ n ɔ m o n d o m a : j : ɔ l i k h o s ʃ ɛ : n o t : ɔ h ɔ s ɔ d ɛ : k o n b ɛ : l ɔ v ɔ k ʃ ɔ j ɔ t : ɔ p u ʃ k a : t
 f o k t ɔ : l i k n a : ʃ ɛ m i t ʃ ɛ m o n d o t : ɔ s ɔ ʃ ɔ i t : n i n t ʃ ɛ n ʃ ɛ m i : ɔ k u c ɔ h ɔ z u d i k m o n d o m ɛ n ɛ m
 ɔ k u c a : t ʃ ɛ l i n g ɛ r e : t ɛ ɔ l ɔ v ɛ : ʃ m ɛ j g j ɔ b : ɔ n t a : m ɔ d o t : n ɔ ɔ s t a : n : ɸ : m a : r ɔ b : ɔ v u : t h o ʃ
 n i n t ʃ ɛ m i b ɛ n ɛ d e ɛ : n h i t : ɛ m ɔ k u c a : n ɔ k n ɔ m o n d o m e r i j : v a : g j ɛ c h o s : u r v e s : ɸ : t ɔ m i r e :
 j o : k ɛ : t h a : r o m m ɛ j : t ɛ r ɔ ʃ t s u r k a : j : b ɛ : m i n d ɛ n l i k o n ɛ : n m ɛ j ɛ k ɔ l i k h o z ɔ h u n b ɛ : m ɛ n t
 b e n t v o : t ɔ z ɔ m ɛ d v ɛ h a : t s e m i : j n o m n e m l a : t s : o t : ʃ ɛ z ɛ : v u : t b i z o n t ɔ l ɔ n : ɔ z ɔ z
 o r b a : h o ʃ ʃ ɛ m i : s i n t ʃ b ɛ n : ɛ ɛ ʃ j n o m s i n t ʃ ɔ z ɔ ʃ ɔ s t a : n : m o n d o m ɛ : n m ɛ j ɛ k ɔ l i k h o s
 e ʃ i k t ʃ ɛ : b e ʃ ɛ r ɛ : t v u : t ɔ m a : s i g b ɔ e ʃ g o j o : m ɛ j ɛ k ɔ l i k h o z d e o t : ɔ l i k o t m ɛ l : ɛ t : v ɔ t :
 m i n d ɔ k a : j h ɔ t ʃ ɔ : e ʃ o j : ɔ v ɔ s t o g f ɔ ʃ i ɛ : n y : v ɛ ʃ ɔ s t ɛ : ʃ ɛ l : k ɛ : z : e l f o k t ɔ m ʃ ɛ ʃ i k
 l a : b ɔ m : ɔ l a : t o m ɔ s i k l ɔ s ɛ j : i n m ɛ j k i ʃ i p a : r k a : n : ɔ v u : t ɔ p u ʃ k a : m ɔ t f o k t ɔ m ɔ l i k : ɔ :
 s e m b ɛ ɛ ʃ ʃ ɛ l : k ɛ : z : e l h o j n o m ɔ l o t : ɔ t u ʃ ɔ ʃ h o ʃ ɛ : n o d ɔ m ɛ n t ɛ m ɔ k u c ɔ i ʃ b ɛ : b a : t o r
 k o d o t : b ɛ : m ɛ n t ɔ l i g b ɔ u g ɔ t u g ɔ t u : ʃ u g ɔ t k i a : t o m o r b a : n : ɔ k h o ʃ s u : r j a : b ɛ ɔ t : v ɔ l ɔ h ɔ l
 k ɛ z d i ɔ ʃ ɔ ʃ : n i ɛ t s : ɔ r ɔ k u c ɔ k i u g r i k ɔ l i g b u : ʃ ɛ : r e u g r o t : h a : t m i n d ɔ s y n d i s n ' ɔ u : e s : ɛ j
 k o n d o r o d v ɔ : m i n d e ʃ ɔ p k ɔ g u r u t : t v o : n ɔ k i ɔ l i g b ɔ : ɛ t s : ɔ r e ʃ ʃ ɛ k ɛ t ɛ : ɛ : d u g j ɔ ɔ l i k o t
 ɔ k ɔ r ɔ t o m ɛ l : ɛ n ɛ f y : l : ɔ p u ʃ k ɔ h a : t ɔ z u : ʃ m ɛ r ɔ r ɔ v ɔ s o n v ɔ t : ɛ : n t ʃ ɔ k u : ʃ m e k s o r i :
 t o t : ɔ m ɔ p u ʃ k a : t ʃ ɛ : f y : t ɔ m : ɛ g m i n d e ʃ k ɛ r ɛ : k ɛ g u r u : t m ɛ l : ɛ t : ɛ m ɔ m ɛ j i k l a : b ɔ m
 k ɔ z b e v u : t ɔ s t m ɛ j g ʃ ɛ : k ɔ p t ɔ m h o ʃ n ɛ ɔ k ɔ ʃ : o n m ɛ g b e n : ɛ m h a : t ɛ g u r u : t b ɛ ɔ z ɛ ʃ
 ɔ k : o r e ʃ n ɛ j ɔ t m ɛ j : t ɛ r : ɛ h a : t t ɔ l : p r ɔ a : l o t : ɔ s t a : n o t : v a : g t ɔ t o t : y ɛ t ɛ t : b ɛ : k u c a : k
 u t a : n : ɔ ɔ s t a : h ɔ l : o t : u k h o ʃ m ɛ s : ɛ m ɛ s : ɛ m ɛ j g ɔ h ɔ n g j a : t h ɔ l : o t : u k m ɛ j : y n k o d ɔ ʃ h a : t
 u : ʃ ʃ ɛ ʃ t i ɔ h ɔ v ɔ t t i s t ɔ v ɛ : r ɔ ɔ h u : j]”.

A szöveg 39 szakaszra bontható, amelyeket rövidebb-hosszabb szünet választ el egymástól. A szövegben 1621 beszédhang van.

A dolgozatnak nem célja a nyelvjárás fonémaállományának vizsgálata, ezért elfogadtam Kálmán Bélának a nyelvjárás fonémameghatározásait azzal, hogy az [e]-féle hangokkal kapcsolatban a magam részéről Laziczius véleményét osztom. Elemzett anyagom ugyanis nem mond ellent az ő meghatározásának; funkcionális összehasonlításra a lejegyzett szöveg terjedelme miatt nem volt lehetőségem. Anyagomban – hallás alapján – háromféle [e] hangot különítettem el, leggyakoribb az [ɛ], majd az [ɛ̃] volt, ezekhez képest viszonylag ritkábban fordult elő a zárt [e].

Magánhangzók

Adatközlőm magánhangzó-állománya elsősorban a diftongusok, valamint a magasabb nyelvallással, zártabban ejtett, mondhatni „átmeneti” képzésű magánhangzók meglétében különbözik a mai magyar köznyelvi hangállománytól. Az [a:] fonéma két magánhangzóban realizálódik, leggyakrabban az [a:]-ban, ritkábban ennek kissé feljebb képzett változatában ([a̠]), kissé labiálisabb ejtéssel. Ez a magánhangzó akkor jelentkezik, ha az adott szóban a legelső nyelvallással ejtett [a:]-nál magasabb nyelvallású magánhangzó van a szomszédos szótagban. Ez az „igazodás” azonban nem tapasztalható minden fent megjelölt fonetikai helyzetben. A két hang között akusztikailag az első formáns tekintetében van különbség: a zártabb [a̠] F1-e alacsonyabb frekvenciájú. Az anyagomban kimért [a:] magánhangzók első formánsának határértéke: 700–800 Hz,

az F2-é: 1300–1400 Hz. A magasabb nyelvállással képzett [a:]-nál az F1: 600–700 Hz, az F2: 1300–1400 Hz.

Az [ɔ] fonéma elsősorban az [ɔ], ritkábban az [ɔ̃] és a hosszú [ɔ:] magánhangzókból valósul meg; utóbbi egyrészt meghatározott fonetikai helyzetben: a [l] szótagzáró más-salhangzó kiesésével nyúlik meg (más magánhangzókhoz hasonlóan, vö. Imre 1969, 115), például: *likkal* – [lik:ɔ:]. Másrészt – ritkán – abszolút szóvégen is nyúlást szenved, például: *kondorodva* – [kondorodvɔ:]. Jellemzően magasabb nyelvállással képződik az [ɔ] néhány toldalékban, vagy ha kötőhangzó szerepét tölti be, mint: *kutyákat* – [kuca:kɔt]. Az [ɔ] magánhangzó első formánsának értéke: 450–550 Hz, a zártabb [ɔ̃] F1-e: 400–450 Hz. A második formánsok frekvenciájában lényeges eltérést nem tapasztaltam.

Az *ol* és *ul* hangkapcsolat az *al*-hoz hasonlóan a [l] kiesésével és a magánhangzó megnyúlásával realizálódik, például *volt* – [vo:t]. Az *ol* [u:]-ban is megvalósulhat, például: *hol* – [hu:]. Gyakori az [o], [o:] fonémák realizációjában a magasabb nyelvállással ejtett, zártabb variáns ([õ, õ:]); az [u], [u:] fonémáknak megfelelő magánhangzóknál egyetlen esetben hallottam kissé nyíltabb ejtést, képzésük általában megegyezik a köznyelvivel. Az akusztikai adatokban általában 50–100 Hz-nyi az eltérő nyelvállással ejtett hang akusztikai szerkezetében bekövetkezett változás, amely érték azonban a hallgató számára már egy hangminőségen belül is a köznyelvitől való eltérést jelzi. Például az [o:] F1-e 350–400 Hz, a kissé zártabb [õ:]-é 300–350 Hz.

A dolgozatban elfogadott [ɛ] fonéma realizációira jellemző, hogy (kevés kivétellel) a nyíltabb variáns, az [ɛ̃] nem fordul elő abszolút szóvégi helyzetben és utolsó szótagban. Az [ɛ̃] gyakorlatilag bármilyen pozícióban megjelenik. A hangszínképelemzés alapján az [ɛ̃] akusztikai szerkezetében az első formáns 700–850 Hz-en, az F2 1600–2000 Hz-en van. Az [ɛ̃] adataiban – várhatóan – az F1 tekintetében jelentkezett lényeges változás: F1 = 450–600 Hz, F2 = 1800–2000 Hz. A két illabiális palatális magánhangzó között a különbség egyrészt tehát az első formáns frekvenciájában, másrészt az első és a második formáns távolságában jelentkezik. A nyíltabb [ɛ̃] első formánsa relatíve közelebb esik a második formánshoz, míg a kevésbé nyílt [ɛ] -nél ez a távolság relatíve nagyobb. Az 1. ábrán a *felingerelte* – [fɛ̃lɪŋɛrɛ:tɛ] szóban jól megfigyelhető a kétféle magánhangzó akusztikai szerkezetének eltérése. A zárt [e] anyagomban nagy valószínűséggel, de nem kizárólagos érvénnyel egy szótagú szavakban fordult elő, mint *ne* – [ne], *meg* – [meg]. Ezen kívül elvétele más fonetikai helyzetben is jelentkezett, de ebben semmiféle szabályosságot nem sikerült felfedeznem. Gyakorisága jóval kisebb volt, mint a nyíltabb variánsoké. A zárt [e] F1-ének értéke: 350–450 Hz, az F2-é: 2000–2200 Hz, vagyis – az előző két illabiális palatális-hoz viszonyítva – tovább csökkent az első formáns frekvenciája, s az első és a második formáns értékének relatív különbsége növekedett.

A középső nyelvállású [ɛ:] magánhangzó az [ɛ:] fonéma realizációja, amely bizonyos esetekben az *el* hangkapcsolat helyén is megvalósul, mint: *felnyúve* – [fɛ:n'y:ve].

A felső nyelvállású ajakréses magánhangzók közül anyagomban a hosszú [i:] csak egyszer fordult elő; a rövid [i] ejtésében és akusztikai szerkezetében lényeges eltérést a köznyelvihez képest nem tapasztaltam. Jellemző viszont, hogy morféma-hoz kötötten az [i] fonéma az [y] hangban realizálódik a többes szám első személyű személyes névmásban: *mi* helyett [my]-ként.

Adatközlőm nyelvjárása – mint említettem – hangsúlytalan [ø]-zű, ami azt jelenti, hogy a köznyelvi [e] fonéma helyén hangsúlytalan szótagban többnyire a középső

nyelvállású labiális palatális hang, az [ɸ] valósul meg. A székely nyelvjárásról írt szakirodalomban megemlített nyíltabb képzésű [ɸ] hanggal (vö. [œ] is: Kálmán i.m. 90 ; Imre i.m. 287) nem találkoztam. A középső nyelvállású hang formánsadatai: F1= 300–450 Hz; F2= 1600 Hz körül, amelyek többnyire megegyeznek a köznyelvi magánhangzóéval. Néhány esetben az [ɸ] kissé zártabb volt adatközlőm ejtésében, mintegy 50 Hz-cel közelebb esett az első formánsa az [y] hang F1-ének tartományához. Ez a tény erősíti azt az eddigi elemzések során tapasztalt tendenciát, hogy a köznyelvvél megegyező nyelvállású hangok mellett következetesen zártabbakat regisztráltam. Feltűnő volt az [ɸ] és [ɸ:] magánhangzók akusztikai szerkezetében az F2 frekvenciahelye, amely az adatok egy részében hasonló volt a köznyelvihez, de nagyobb részt magasabb értéken, 1800–2000 Hz táján jelentkezett. Ez pedig a magánhangzó illabiálisabb ejtésére utal. Ez a mérési eredmény egybeesik azzal, hogy a lehallgatások során több ízben jelöltem labiális színezetű zárt [ɛ]-t, illetve illabiális színezetű [ɸ³]-t, s nemegyszer alig lehetett eldönteni, hogy illabiális színezetű labiálisról vagy labiális színezetű illabiálisról van-e szó. A 2. ábrán a *méteres* – [mɛ:ɾɸɸ] szó hangszíneképén jól láthatók az első és második formánsok frekvenciahelyei, hasonlóképpen a *gyermek* – [ʝɛrmɛk] szónál. Az *öl* és *ül* hangkapcsolat realizációja a hosszú [ɸ:], illetve [y:] magánhangzó. A felső nyelvállású labiális palatálisok ejtésében és akusztikai szerkezetében eltérést a köznyelvihez képest nem tapasztaltam.

Külön kérdése a székely nyelvjárásnak a diftongusok megléte és jellege, amely – éppen a területi-földrajzi meghatározottság következtében – még vitatott. Anyagom alapján úgy tűnt, hogy adatközlőm nyelvjárása hangsúlyozottan monoftongusos jellegű, noha kettőshangzók előfordulnak beszédében, de ezek megjelenése független fonetikai helyzettől vagy hangkörnyezettől, asszociatív jellegű. Két monoftongus, a középső nyelvállású [o:] és az [ɛ:] helyén jelentkeztek (Imre Samu az [ɸ:] helyén is jelöl diftongust e nyelvjárásban, a kettőshangzók gyakoriságát azonban általában kismértékűnek tartja: 1969, 109). Adatközlőm diftongusai záródó típusúak, vagyis mindig a második hangminőség a magasabb nyelvállással képzett. A hangszíneképek tanúsága szerint ezek a kettőshangzók az adott fonéma realizálásában azonos (vagy igen hasonló) időtartammal vesznek részt, például: *disznó* – [disnɔ], *tizenkét* – [tizɛnkɛ:it] (vö. 3. ábra); ugyanakkor intenzitásuk eltérő; a második magánhangzó kisebb intenzitással vesz részt a diftongus kialakításában.

Mássalhangzók

A mássalhangzók közül a nyelvileg rövideket vizsgáltam. A felpattanó zárhangok képzése lényegesen nem különbözik a köznyelvitől, egy-egy alkalommal a dentális zöngétlen hangokra ([t]) jellemző volt a hehezetes ejtés (noha erre van utalás a szakirodalomban is, adatközlőm esetében inkább egyéni jellegzetességnek tartom.)

A nazális zárhangok képzésében két eltérést tapasztaltam a köznyelvhez viszonyítva: az egyik ezen mássalhangzók időtartamában, a másik a [ɲ] artikulációjában jelentkezik. Intervokális helyzetben és abszolút szóvégen a nyelvileg rövid mássalhangzó hosszúvá lesz, mint: *utána* [uta:nɔ] vagy *aztán* – [ɔsta:n:].

Gyakori, hogy az abszolút szó eleji nazális mássalhangzó úgy kerül intervokális helyzetbe és nyúlik meg, hogy az előző szó utolsó mássalhangzója kiesik, például: *ez nem* – [ɛ̃n:ɛm] vagy *aztán mondom* – [ɔstá:m:ondom]. A [ɲ] hangban realizálódik az

ugyanazon képzéshelyű zárhang, a [ʃ] helyett a /ʃ/ fonéma néhány esetben, például: *megyek* – [mɛjɛk]. A gyakori *megyek* szó /ʃ/ fonémája nemegyszer a [j] hangban is megvalósult; a két variáció jól látszik az eltérő akusztikai szerkezetben.

A [ɲ] mássalhangzók hangszínképének elemzésével igyekeztem választ kapni arra, hogy a több esetben palatális helyett palatalizáltak hallott nazális mássalhangzó akusztikai szerkezetében megfigyelhető-e és igazolható-e ez a hallási tapasztalat. A köznyelvi [ɲ] akusztikai paramétereire általában egy 350 Hz körüli első formáns és egy 1100 Hz, illetve 3000 Hz körüli második és harmadik formáns jellemző, amelyek intenzitása különböző (vö. Bolla MFF 6. 1980, 84–5; Olasz MFF 10. 1982, 62–3). Adatközlőm ejtésében a palatalizáltak ítélt [n']-k első formánsa 400–500 Hz körül jelentkezik, a második formánsok 2000 Hz táján. Feltételezem – noha ez további elemzésre szorul –, hogy a formánsfrekvenciáknak ezek az értékei eredményezhették a palatalizált színezetet. Anyagomból mindazonáltal nem derült ki, vajon van-e valami funkcionális szerepe vagy hangtani kötöttsége a /ɲ/ fonéma kétféle variációjának: független variánssal vagy az adatközlő egyéni ejtéssajátságával állunk-e szemben.

A réshangok képzésében nincs lényeges eltérés a köznyelvihez képest, az egyes hangok megterheltsége azonban különbözik a köznyelviétől: a dentális oldalréshang, a [l] helyett esetenként palatális középréshang, [j] jelentkezik, például: *szélén* – [sɛ:j:in], hasonlóan a palatális zárhang helyett ([ʃ]) is, mint: *megyek* – [mɛjɛk].

A zár-rés hangok közül anyagomban csak a zöngétlenek fordultak elő; képzésükben, illetve akusztikai szerkezetükben lényeges eltérést a köznyelvihez képest nem tapasztaltam. A pergő hang általában másfél-két, igen ritkán három perdületes. Időtartamára jellemző, hogy – elsősorban abszolút szóvégen – erősen megrövidül.

Részletesebben elemeztem az adott nyelvjárási szöveg idő szerkezetét, mivel a csak füllel történt lehallgatások alapján néhány sajátosságra nem kaphattam választ. A műszeres elemzések elsősorban a szegmentális szint vonatkozásában nyújtottak új információkat.

Auditív elemzéssel megállapítottam, hogy adatközlőm beszédtempója az átlagosnál gyorsabb; igen rövid, rövid és hosszú hangokat ejt, valamint hogy jellemző beszédére az emfaticus nyújtás. Vagyis a korábbi megfigyeléseknél újabbakat vagy pontosabbakat nem rögzíthettem. Részletesebb elemzésre vagy a köznyelvvél való bármiféle egzakt összevetésre az emberi hallórendszer nem képes. Különösképpen indokolt volt tehát a szóveg időszerkezetének behatóbb kísérleti-fonetikai vizsgálata.

A szöveg teljes időtartamából (249000 ms) és az elhangzott beszédhangok számából (1621 db) kiszámítható az adatközlő beszédtempója. A füllel is az átlagosnál gyorsabbnak ítélt beszédben 1 s-ra több, mint 15 hang esik, vagyis az adatközlő beszédtempója: 15,3 hang/s. Ez a konkrét adat már összehasonlítható köznyelvet beszélők beszédének gyorsaságával. Bolla és Gósy adatai szerint az átlagos tempójának ítélt adatközlők beszédére kapott értékek 12 hang/s körül mozognak (Bolla MFF 3. 1979, 26–9); ezt a tempót ítélik a kísérleti alanyok döntően közepesnek (Gósy MFF 5. 1980, 104).

Mind a magán; mind a mássalhangzók időtartama változatosabb, mint a köznyelvben megszokott. Mit értek változatosságon? Lényegében azt a – fizikai időtartamadatakkal alátámasztott – tényt, hogy a nyelvíleg rövid és a nyelvíleg hosszú hangok nagyobb határértékekkel valósulnak meg. A magánhangzókra ugyanúgy jellemzőek a fizikai időtartamok elkülönülése, továbbá bizonyos átfedések, mint a köznyelvben; szembe-

tűnő különbség viszont, hogy a nyelvileg rövid hangok fizikai időtartamértéke nemritkán a harmada a hosszúénak, valamint hogy egyes nyelvileg hosszú hangok alig nagyobb fizikai értékkel realizálódnak, mint a nyelvileg rövidek időtartam-középértéke. A másik jellemző sajátosság az, hogy az egyes magánhangzó-minőségek időtartama között nincs olyan jellegzetes eltérés, mint a köznyelv esetében (ez természetesen további elemzéseket igényel). A nyelvileg rövid magánhangzók – az [ɛ] féléket kivéve – 40–110 ms fizikai időtartamban realizálódnak, a nyelvileg hosszúak pedig 80–180 ms között. Az [ɛ]-féle magánhangzókat különválasztottam, mivel ezek ritkábban szó belsejében is, gyakran azonban a szóvégi nyúlás következtében rendkívül széles időtartamsávban mozognak. Adataim szerint a szóródási tartomány: 50–180 ms, itt a felső határ közelében az emfatikus nyújtásra jellemző fizikai időtartamértéket mértem. Az [ɛ] hangnak abszolút szóvégi helyzetben történő megnyúlása a köznyelvre is jellemző, de sokkal kisebb mértékben, vö. Kassai 1982, 141–7. A többi hang esetében az emfatikus nyúlás rövid hangok esetében a hang eredeti idejének két és fél, háromszorosa lehet, hosszú hang esetében fél, ritkábban duplája. Magdics adatai szerint az ún. „nyugodt” beszédben például a rövid [o] időtartam-középértéke 137 ms, a hosszú [o:]-é 232 ms, a „gyors” beszédben a rövidé 115 ms, a hosszúé 145 ms (1969, 47). Adatközlőm kimért rövid [o] hangjainak időtartam-középértéke: 80 ms, a hosszúaké: 120 ms.

A mássalhangzók közül a rövidek időtartamát elemeztem. A köznyelvi hangok fizikai időtartamainak és a képzési módnak az összefüggése adatközlőm ejtésére is jellemző (vö. Kassai 1982); nagyobb mértékben, mint a magánhangzók esetében (megjegyzem ugyan, hogy néhány hang, például a zöngés affrikáták anyagomban nem fordultak elő). A kiválasztott szövegrészben mindössze két mássalhangzónál találtam lényegesebb eltérést: a [j] – az arányokat tekintve – valamivel rövidebb fizikai időtartamértékkel realizálódik adatközlőmnél, mint a köznyelvben; a [l] pedig hosszabban. A laterális [l] időtartamának relatív „növekedésére” kézenfekvőnek látszik az a magyarázat, hogy a V+[l] hangkapcsolat ejtésekor a mássalhangzó kiesését a megmaradó realizációk időtartamának nyújtása ellensúlyozza. Kapcsolatba hozható ezzel a [j] általában rövid időtartama, mivel bizonyos morfémaokban a /l/ és a /ʃ/ fonéma helyén is a [j] jelentkezik; ezért a hangot talán éppen megterheltségének relatív „csökkentése” érdekében ejti rövidebben az adatközlő.

Az egyes mássalhangzókra (a képzési hely figyelmen kívül hagyásával) az alábbi időtartam-középértékeket kaptam (a közölt sorrend megegyezik a köznyelvben kimutatott tendenciával): likvidák – [r] = 60 ms, [l] = 90 ms; nazálisok = 75 ms; zöngés zárhangok (a [ʃ]-t is ideszámítva) = 85 ms; zöngés réshangok = 80 ms; zöngétlen zárhangok = 90 ms; zöngétlen réshangok = 100 ms. (A nazálisok középértéke csökken, ha az igen rövid hangokat is hozzászámítom, ld. később.)

A likvidákon, a bilabiális és dentális nazálisokon kívül még két zöngés réshang: a [v] és a [j] időtartama bizonyos fonetikai helyzetekben, elsősorban abszolút szóvégen erősen megrövidült. Időtartamuk lényeges csökkenése ellenére e mássalhangzók még jól felismerhetők maradtak. Mindegyik hang akusztikai szerkezetére jellemző, hogy – a magánhangzókhoz hasonlóan – határozott formánsstruktúrájuk van. Ennek egy – a fül számára azonosítható időtartamú – részlete éppen elegendő, hogy a beszédhangot pontosan felismerjük. Ugyanez például a zörejtartalmú réshangok esetében ([s, z, ʃ, ʒ]) nem valósulhat meg, mivel az időtartam-, illetve intenzitáscsökkenés hatására más hangminő-

ségbe csapnak át (vö. Vicsi MFF 7. 1981, 59–67; Gósy 1982). A [r]-nél szinte egy per-dület is elegendő a hang azonosításához. Ezen igen rövid mássalhangzók fizikai időtartamainak szóródása (a mássalhangzó típusát nem tekintve) 30–50 ms között váltakozott; míg a „normál”, teljes képzésűeké: 60–120 ms (az adott hang képzési módjától és helyétől függően). Az a köznyelvben kimutatott tendencia, hogy a mássalhangzók a hangsor végén a leghosszabbak (vö. Kassai 1982, 139), éppen ezen mássalhangzók időtartamadatai következtében jelentősen eltér a nyelvjárásban.

Imre Samu írja, hogy gépi elemzéssel lenne eldönthető, hogy vajon hosszú-e a dentális [n] a szó végén ebben a nyelvjárásban (i.m. 296). Méréseim szerint a [n] fizikai időtartama vagy egészen rövid volt (ld. feljebb), vagy erős nyúlást szenvedett, de ez inkább emfatikus jellegű, mint morféma-hoz kötött volt. A megnyúlt [n]-re kapott fizikai időtartamértékek 120–180 ms között mozognak.

Az elemzett anyag hangtani-akusztikai sajátságai a következőkben foglalhatók össze:

1. Az adatközlő nyelvjárásának magánhangzói: [a; ã; ɔ, ɔ̃, ɔ̃; o, ɔ̃, õ; u, u; ɛ, ɛ̃; ɛ̃; e, ẽ; ẽ; i, ĩ; ɸ, ɸ̃, ɸ̃; y, ỹ; ẽi, ou, ẽ~ɸ̃].
2. A hangképzésre jellemző, hogy záródó jellegű, vagyis az adott fonéma fő varián-sán kívül zártabb realizációk is jelentkeznek. Előfordulásuk néhány kivételtől eltekintve fonetikai helyzettől vagy morfématól független.
3. Az akusztikai elemzés nem igazolta a középső nyelvállású, labiális palatális [ɸ, ɸ̃] magánhangzók nyíltabb ejtését; ellenkezőleg: zártabb és illabializált változatokat regisztráltam.
4. A magánhangzó-rendszer monoftongusokból áll, de elvétve előfordult záródó, lebegő típusú kettőshangzó az /o:/ és az /e:/ fonémák megvalósulásaként.
5. A magánhangzó-rendszer négyféle illabiális palatális hangot ismer a felső nyelv-állásúakon kívül; megterheltségük azonban különböző: leggyakoribbak az igen nyílt [ɛ̃] és a nyílt [ɛ] magánhangzók, ritkább és – feltehetően – funkcionális kötöttségű a zárt [ẽ]. Néhány esetben a köznyelvi /e/ fonéma helyén jelentkezik a labiális színezetű [ɛ̃] vagy illabiális színezetű [ɸ̃], ill. morféma-hoz kötötten az [ẽ]: be – [bɛ̃:] (ez a realizá-lódás nem kizárólagos).
6. Adatközlőm ejtésében a nyelvjárás hangsúlytalan szótagban általában [ɸ̃]-zű, amely hang az említett „átmeneti” magánhangzókban is realizálódik az /e/ fonéma he-lyén.
7. A V+[l] hangkapcsolat minden esetben a hosszú magánhangzóban realizálódik; a köznyelvi el hangkapcsolat bármelyik [e] hang hosszú változatában megjelenhet, sőt (adott esetben morféma-hoz kötötten) az [ẽ] magánhangzóban is.
8. Az adatközlő nyelvjárás magán- és mássalhangzóinak időtartama mind füllel hallhatóan, mind a fizikai időtartamadatokat tekintve nagyobb változatosságot mutat, mint a köznyelv. Jellemző, hogy a nyelvileg rövid és nyelvileg hosszú magánhangzók fizi-kai időtartama jobban összemosisodik, mint a köznyelvben. A fizikai időtartamadatokat tekintve „gyors”-nak ítéltető az adatközlő beszédtempója.
9. Az [ẽ]-féle magánhangzók időtartamára jellemző, hogy utolsó szótagban, illető-leg abszolút szóvégen erőteljesen megnyúlhatnak, gyakran nagyobb a fizikai időtartam-értékük, mint a nyelvileg hosszú magánhangzóké. (Ez a jelenség a hátul képzett alsó nyelvállású [ɔ̃] esetében jóval ritkább.)

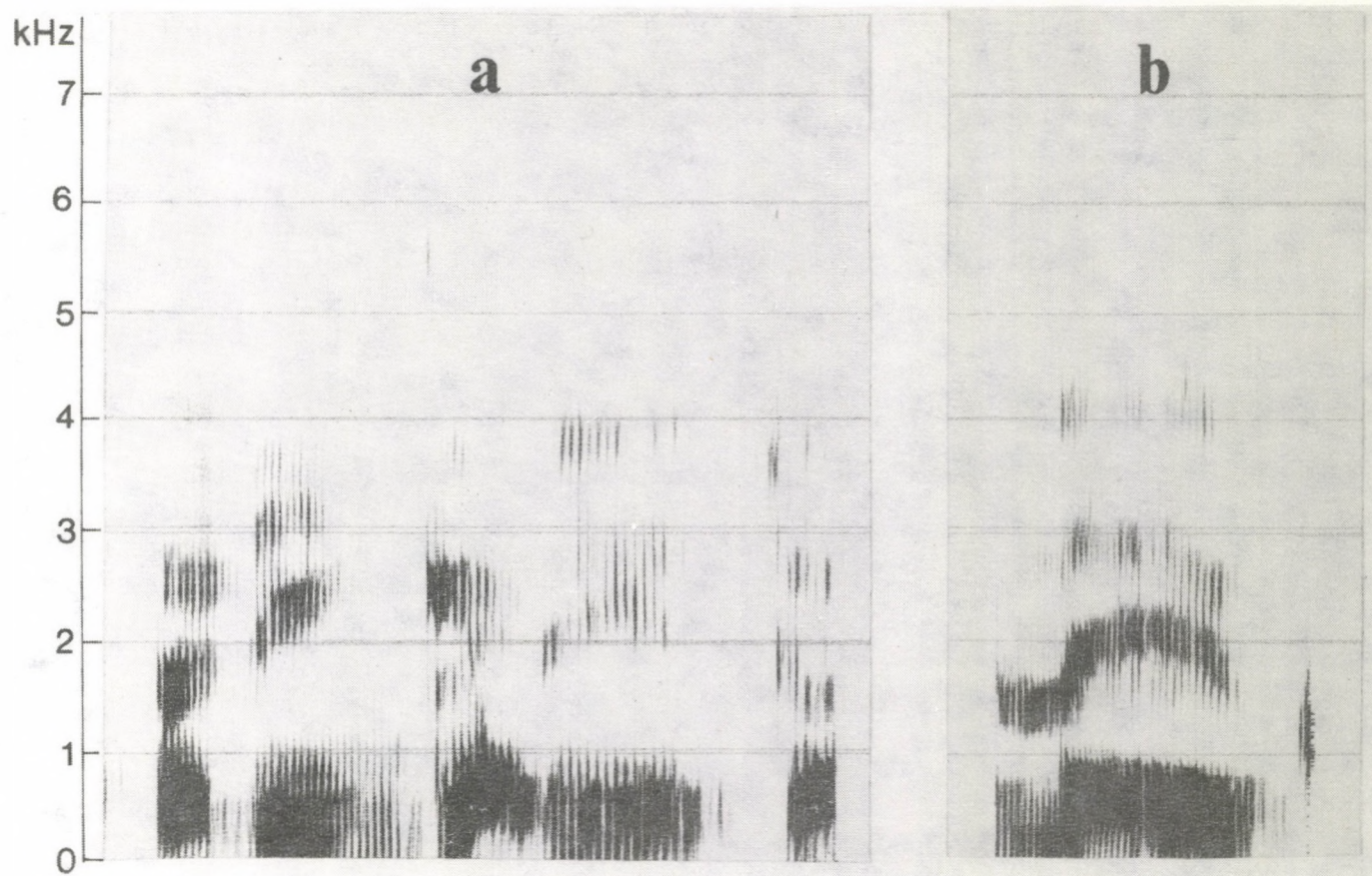
10. Az anyagban előfordult rövid mássalhangzók: [b, p, d, t, t^h, ʃ, c, g, k, m, n, ɲ, n', v, f, z, s, ʒ, ʃ, j, h, x, t̪s, t̪ʃ, l, r] (zöngés affrikáták és a [ɲ] nem fordult elő).

11. A /ʃ/ fonéma a köznyelvtől eltérően a következő hangokban realizálódik: [ʃ, ɲ, j]; a /l/ fonéma: [l]-ben és [j]-ben.

12. A határozott formánsstruktúrával rendelkező mássalhangzók: [l, r, j, v, m, n] erősen megrövidülhetnek, de éppen akusztikai szerkezetük sajátága folytán még felismerhetők maradtak.

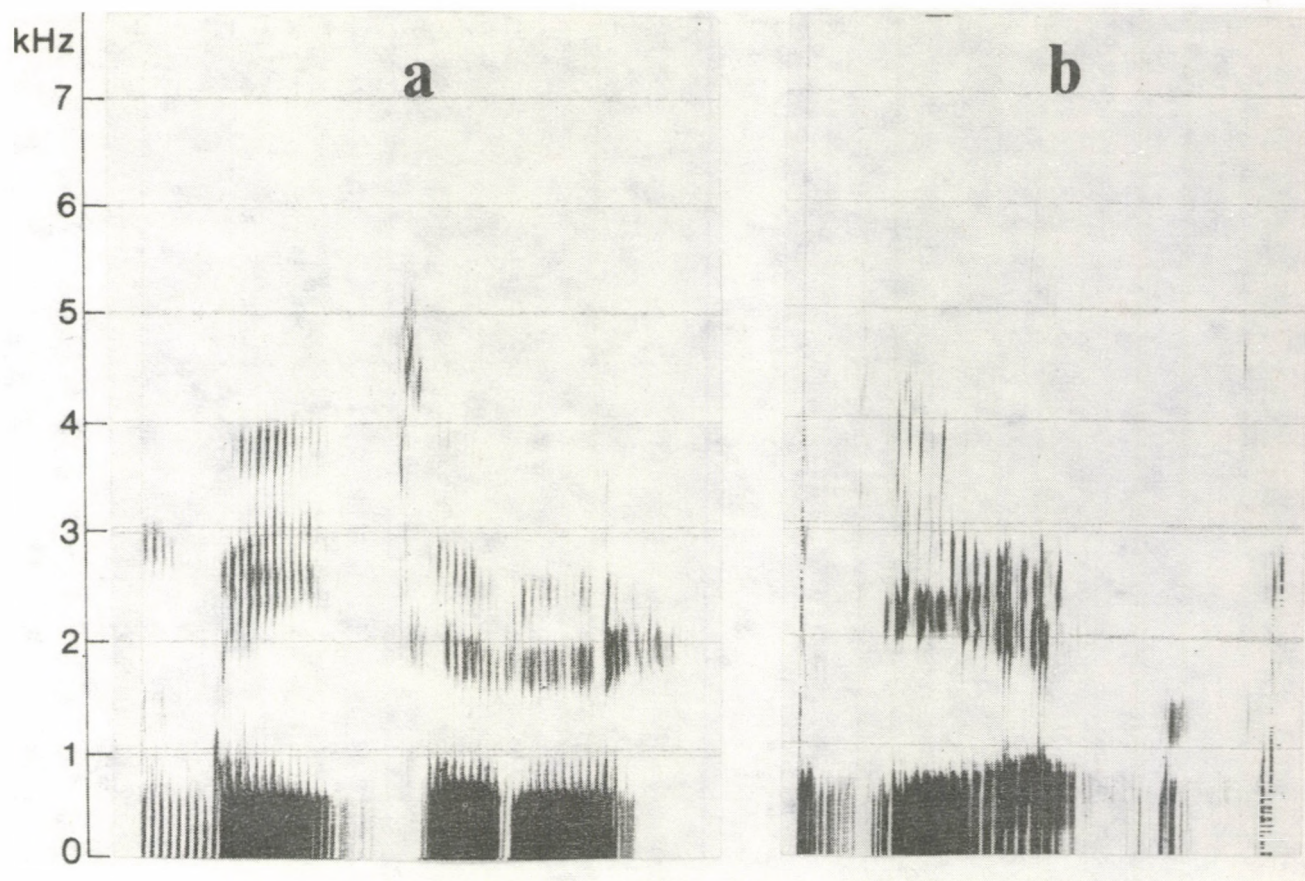
13. Két magánhangzó között jellemző a mássalhangzók időtartamának növekedése (*olyan* [oj:ɔn], *párkánya* – [párkán:ɔ], *utána* – [uta:n:ɔ]).

14. A hangkapcsolatok ejtése nagyrészt azonos a köznyelvvél. Eltérés, de a nyelvjárásra igen jellemző a szomszédos szavak első és utolsó hangjának „összeolvasztása” az egyik hang egyidejű kiesésével, például: *Orbán hogy* – [Orba:hoʃ] vagy *szófogadó volt* – [so:fogɔdo:t]. Jellemző az egyik hang időtartamának megnyújtása az eredetihez képest: *az meg* – [ɔm:ɛg] stb. A [lj] hangkapcsolat mindig regresszív hasonulással realizálódik, például *állj* – [a:j:] vagy *szúrkálj* – [surka:j:].

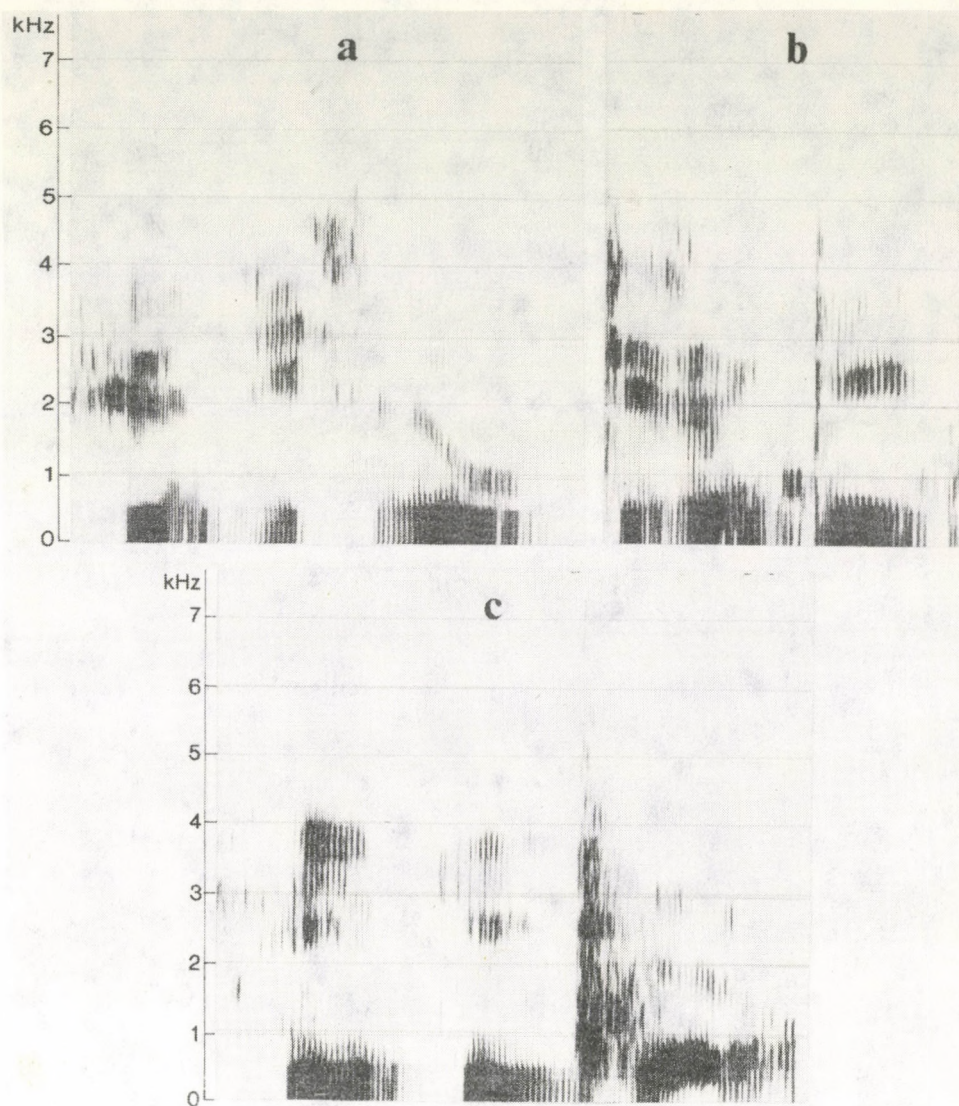

1. ábra A [fɛlingere:tɛ] (a) és a [mɛjɛk] (b) szavak hangszínképe

2. ábra A [mɛ:tɛrɔf] (a) és a [ʃɛrmɔk] (b) szavak hangszíneképe

3. ábra A nyelvjárás diftongusainak hangszínképe; a [fɛndisɲou] (a), [tizenke:it] (b), [fɛ:ke:iz:el] (c) szavakban

Irodalom

- BOLLA Kálmán: A beszéd folyamat intonációs elemzése és az intonáció fonetikus lejegyzése. MFF 3. 1979, 19–31.
- BOLLA Kálmán: Magyar hangalbum. MFF 6. 1980.
- Fejezetek a leíró magyar hangtanból. Szerk. BOLLA Kálmán. Budapest 1982.
- GÓSY Mária: Az intenzitáscsökkenés hatása a mássalhangzók felismerésére. Budapest 1982. [Kézirat.]
- IMRE Samu: A kettőshangzók mai nyelvjárásainkban. in: Dolgozatok a hangtan köréből. NytudÉrt 67. Budapest 1969, 108–17.
- IMRE Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest 1971.
- KASSAI Ilona: A magyar beszédhangok időtartamviszonyai. in: Fejezetek a leíró magyar hangtanból. Szerk. BOLLA Kálmán. Budapest 1982, 115–55.
- KÁLMÁN Béla: Nyelvjárásaink. Budapest 1969.
- MAGDICS Klára: A magyar beszédhangok időtartama nyugodt és gyors beszédben. NytudÉrt 67. Budapest 1969, 45–64.
- OLASZY Gábor: A magyar mássalhangzók és a mássalhangzó–magánhangzó-kapcsolódások akusztikai szerkezetének analízise és szintézise. MFF 10. 1982, 46–84.
- VICSÍ Klára: Az időtartam szerepe néhány mássalhangzó-típus hallás alapján történő megkülönböztetésében. MFF 7. 1981, 59–67.

AN ATTEMPT AT THE INSTRUMENTAL ANALYSIS OF DIALECTAL SPEECH SOUNDS

Mária Gósy

The instrumental analysis of the acoustic features of the speech sounds of standard Hungarian has a history relatively rich in important contributions. However, similarly up-to-date experimental phonetic studies of the acoustic structure of dialectal speech sounds are quite rare. In the present paper the measurements concerning segmental structure were done on the basis of data supplied by one informant. My aim was to observe and give a general description of the phonetic phenomena in the dialect in question and also to give a more thorough analysis of the phenomena which cannot be properly perceived by ear and/or are problematic.

The native village of the informant is Varság (Udvarhely county) and his dialect represents the „Székely or Csángó type”. The dialect type is not homogeneous; using the phonetic data supplied by my informant I have made the following observations: a) the dialect belongs to the unstressed [ϕ] type, i.e. in most cases the labial vowel occurs where the standard has the phoneme /e/; b) there are three kinds of [e] sounds in the dialect: [ɛ], [ɛ̃] and closed [e]; c) it is characteristic of the sound production that apart from the principal variant of the given phoneme it is always the closer sounds which occur; d) the vowel system mainly consists of monophthongs, diphthongs are only attested in a few cases; e) the sound sequence V•[ɪ] is invariably realized as the long vowel; f) the duration of consonants and vowels shows a considerable diversity, and is shorter than the duration of vowels and consonants in the standard; g) the word-final lengthening of [ɛ]-type vowels is a characteristic feature; h) as opposed to the standard the phoneme /ʃ/ is not only realized as [ʃ], but also as [p, j]; there is a characteristic lengthening of intervocalic consonants; j) in most of the cases the pronunciation of sound sequences is identical with their pronunciation in the standard. Another important characteristic feature of the dialect is the „coalescence” of the last sound of a word with the first sound of the following word by a simultaneous dropping of one of the sounds involved; the sound sequence [lj] is always realized with absolute regressive assimilation.

Only a few phenomena have been selected to be the objects of an acoustic analysis. I have focussed my analysis mainly on the temporal structure of the dialect: I have examined the duration of the speech sound depending on the phonetic position, and the temporal features of the sound sequences, syllables and texts. The linguistic duration has been compared with its physical realization, i.e. the concrete value. On the basis of the data gained I could determine (and also give objective values of) the way the features of the temporal structure of the dialect differ from those of the standard. I have carried out some further analyses: I have examined the formant structure of the vowels [ɛ, ε] and [e]; I have found that the sound transcribed in the literature with the symbol [ɸ] and considered to be more open is closer and more similar to the standard in the pronunciation of my informant; and I have carried out the instrumental analysis of the diphthongs that occurred in the corpus attempted to solve the problem of tongue position and intensity relations.

A MIHÁLYI NYELVJÁRÁS ÚJABBKORI FONOLÓGIAI-FONETIKAI VÁLTOZÁSAIRÓL

Kiss Jenő

ELTE Bölcsészettudományi Kar, Mai Magyar Nyelvi Tanszék

Napjainkban, a nyelvjárások fölgyorsult változásának az időszakában a dialektológia egyik legfontosabb feladata a nyelvi változások sokoldalú vizsgálata (ld. már Bárczi I. OK. VI, 1954, 86). A nyelvátlaszgyűjtés tapasztalatai s nyelvátlaszunk gyűjtőinek idevágó közleményei a dialektológiai érdeklődés homlokterébe állították a jelenséget, s egyúttal bizonyították, hogy a nyelvjárások valóban korszerű nyelvi vizsgálatának a változásvizsgálat szerves része kell hogy legyen. Ebből nőtt ki a dialektológia legfrissebb ága, amely regionális köznyelvi kutatások néven vált ismertté. A magyar nyelvjárások újabbkori változásáról számos konkrét jelenség bemutatásával, vizsgálati lehetőségekre is utalva Imre Samu írt kitűnő tanulmányt (ÁltNyT VIII, 1972, 85–104; az idevágó irodalom összeállítását ld. MNyTK. 159, 1981, 8). Jelen dolgozatom e témakörhöz kíván újabb adatokat szolgáltatni.

A dolgozat tárgya a rábaközi Mihályi nyelvjárásának fonémaszintje. Vizsgálatom célja az, hogy bizonyos közzétett források (ezeket ld. alább), illetőleg saját gyűjtéseim megfigyeléseim alapján rögzítsem és rendszerezsem a fonémaszinten kimutatható változásokat.

Megjegyzések: a falu nyelve ma kettős, egymással szorosan összefüggő képet mutat. A beszédhelyzettől, illetőleg különböző szociológiai tényezőktől függően a nyelvjárási beszélők vagy a nyelvjárási normát (a nyelvjárási mélyréteget, a nyelvjárási átlagot, az „archaikus” nyelvjárási változatot, a „tisztá” nyelvjárást) beszélik, vagy attól a köznyelv felé haladó változatokat beszélnek. Elvileg – és a gyakorlatban is – természetesen mindegyik vizsgálható külön-külön is. A változásvizsgálat igazi értelmét azonban valójában akkor nyeri el, ha a nyelvjárási normából indul ki, hiszen minden egyes, ettől eltérő változat ebből, a normatív változathoz jön létre. A nyelvjárásterületek kisgyermekai – számottevő hányadban – ugyanis még ma is a nyelvjárást sajátítják el anyanyelvükként, „első” nyelvükként, nem pedig a köznyelvet. Ezért a nyelvjárás az a nyelvváltozat, amely a nyelvjárási beszélők nyelvi fundamentuma: erre épül rá később köznyelvi hatásra mindaz, ami már nem nyelvjárás, de még nem is köznyelv, s amit regionális köznyelvnek szokás nevezni, bár a falu viszonylatában helyesebb volna regionális köznyelvi változatokról beszélnünk.

Magam e közleményemben csak azt vizsgálom, ami része vagy része volt a nyelvjárási normának. A regionális köznyelvi változatokról ezúttal nem szólok; részint azért, mert dokumentálásuk több helyet igényelne, részint pedig, mivel e változatok nem alkotnak koherens rendszert, más szóval: a vizsgált nyelvjárásban regionális köznyelvi norma nincsen.

1. A fonémaállomány

A nyelvjárás fonémaállománya nem változott, s jelenleg sem mutat semmi jel arra, hogy változna.

A köznyelvben és a szomszédos nyelvjárásokban nincs olyan fonéma, amely nincs meg a mihályi nyelvjárásban. Új fonéma fölbukkanása ezért nem várható. Az a fonéma viszont (a zárt [e]), amely nincs meg a köznyelvben, de megvan valamennyi környező nyelvjárásban, szilárdan tartja magát.

2. A fonémák változatai

A) Kihalt: az /a:/ fonéma [^ʰa:] változata. Zsirai Miklós mihályi tájszóközlésében (MNY 1913, 425–9, 464–5) jelöli ezt a hangvariációt. 13 esetben fordul elő ez a jelölés az ő adataiban, de ez a szám nála is tört része az /a:/ fonéma [a:]s jelölésének, azaz: az [^ʰa:] realizáció (már) a századelőn erősen visszaszorulóban lévő, perifériára szorult mellékalak lehetett.

B) Kihalóban van: a) a monofonémikus [e:], amely az /ɛ:/ változata. Csak tömorfémákban ([Be:l, Ge:ɔ, Je:ɔf, pe:/ = p betű/, pre:zli, proble:mɔ, te:ve:, ve:ce:]), s csak a legidősebbek, illetve az idősebbek között néhány család tagjainak a nyelvében fordul elő. – b) Az /o:/ fonéma palatális illabiális utótagú diftongikus realizációja, az [oɛ] (vö. ehhez MNYTK. 159, 1981, 26, a *kómló*-ról írottakat). – c) Az /ɸ:/ fonéma palatális illabiális utótagú diftongusos realizációja, az [ɸɛ]. (Megjegyzés: atyai nagyanyám nyelvében még az ötvenes évek végén is általános volt.)

C) Visszaszorulóban van: az *al* hangkapcsolat [o:]s (= [^ʰo:]) és az *el* hangkapcsolat [ɛ:]s (= [^ʰɛ:]) realizációja: [o:mɔ] ('alma'); [ɔso:nɔ] ('aszalna'); [ɛ:meʃ] ('elmege'); [ɛ:me:ɛm] ('emellem'); stb. Az általános, tehát normatív megoldás ma az [ɔ:] és [ɛ:] tehát: [ɔsɔ:nɔ], [ɛ:meʃ].) Vö. még Kiss MNY LXIV, 1968, 363.)

3. A fonémák gyakorisága

A fonémák gyakoriságában bekövetkező változások vizsgálatára a legjobb alapot az adja, ha számba vesszük a nyelvjárásoknak a köznyelvtől való normatív eltéréseit, s e korpuszt különböző időpontokban újrazvizsgáljuk, megállapítva, mi maradt meg eltérésként, s mi nem. Mivel a mihályi nyelvjárásról ilyen összeállítás a múltban nem jelent meg, s nem is készült, csupán a nyelvatlász adataira s néhány korábbi közlésre, illetve saját, részletesebb leírásomra (1982) támaszkodhatom. Minthogy forrásaim mennyiségi tekintetben igen különbözőek, nagy anyagon való egybevetésekre nem nyílt módomban.

A) Alább következő összeállításomban (monográfiám anyaga alapján) fonémánként számba veszem, hány tömorfémában van pozitív eltérés (tehát nyelvjárási többlet) a köznyelv és a mihályi nyelvjárás között, s hogy az eltérésekből hány volt a vizsgálat idején (1965–1975) visszaszorulóban. A fonémák után álló első szám a nyelvjárási eltérések együttes száma, a kettőspont utáni szám pedig a visszaszorulóban lévő eltérések száma.

A magánhangzók: [ɔ] = 39 : 5, [ɛ] = 29 : 1, [e] = 822 : 7, [i] = 136 : 7, [o] = 186 : 1, [ɸ] 97 : 6, [u] = 250 : 0, [y] = 122 : 0, [a:] = 16 : 13, [ɛ:] = 21 : 3, [i:] = 293 : 1, [o:] = 41 : 6, [ɸ:] = 21 : 5, [u:] = 130 : 0, [y:] = 81 : 6. A mássalhangzók: [b] = 5 : 1, [ts] = 1 : 0, [tʃ] = 2 : 0, [d] = 13 : 1, [f] = 1 : 0, [g] = 14 : 5, [ʃ] = 21 : 3, [j] = 92 : 74, [k] = 11 : 2, [l] = 105 : 12, [m] = 6 : 0, [n] = 125 : 5, [ɲ] = 124 : 2, [p] = 4 : 1, [r] = 14 : 2, [ʃ] = 5 : 1, [s] = 7 : 0, [t] = 6 : 1, [c] = 13 : 0, [v] = 1 : 0, [ʒ] = 3 : 0, [d:] = 2 : 0, [dʒ:] = 2 : 0, [f:] = 1 : 0, [ʒ:] = 1 : 0, [j:] = 25 : 0, [k:] = 2 : 1, [l:] = 39 : 1, [m:] = 1 : 0, [n:] = 20 : 0, [ɲ:] = 6 : 0, [p:] = 6 : 0,

[f:] = 67 : 0, [s:] = 2 : 0, [t:] = 40 : 0, [c:] = 1 : 0, [z:] = 3 : 0. Összesítve: a 2284 magánhangzó-eltérésből 60 visszaszorulóban van, a 791 mássalhangzó-eltérésből pedig 113.

Mit mutatnak a számok? Azt, hogy a nyelvjárás magánhangzói gyakoriság tekintében háromszorosan térnek el a köznyelvtől, mint a mássalhangzók, hogy tehát a mássalhangzók a nyelvjárásban jóval köznyelviesebben „viselkednek”, mint magánhangzó társaik. De mutatnak még valamit, ami ezzel összefügg. Azt tudniillik, hogy a köznyelvtől való nyelvjárási mássalhangzó-eltérések 12,4 %-a a vizsgálat idején már visszaszorulóban (= köznyelviesülőben) van, a lényegesen nagyobb számú magánhangzó-eltérések közül viszont csak 2,6 %. S mivel mássalhangzó jóval több van, mint magánhangzó, az egy magánhangzóra eső eltérés jóval nagyobb, mint ami egy mássalhangzóra jut. Ez igazolni látszik azt a tételt, hogy ami közelebb van a köznyelvhez, előbb köznyelviesül, ami távolabb van tőle, nehezebben.

Reálisabban megfogható a változás mértéke akkor, ha az eltéréseket a szerint csoportosítjuk, milyen az arány az összes eltérés és a változóban lévő eltérések között. Öt kategóriát különböztetek meg anyagom alapján, ekként: 1. nincs mozgás = egyetlen adat sincs a változásra; 2. minimális a mozgás = az összes eltérés 1–5 %-a van változóban; 3. gyenge a mozgás = az összes eltérés 6–10 %-a van változóban; 4. közepes a mozgás = az eltérések 11–40 %-a van változóban; 5. erős a mozgás = az eltérések több mint fele változóban van (vö. 1. táblázat). (Megjegyzés: a határokat az adatok szóródásának a figyelembevételével húztam meg. Ez persze nem tekinthető automatikusan osztályozási alapnak más nyelvjárások vizsgálatában.)

1. táblázat

	magánhangzók	mássalhangzók
1. nincs mozgás	u, y, u:	ts, tʃ, f, m, s, c, v, z, ʒ; ill. a hosszú mássalhangzók a [k:] és a [l:] kivételével
2. minimális a mozgás	ɛ, e, o, i:	n, ɲ, l:
3. gyenge a mozgás	i, ø, y:	d
4. közepes a mozgás	ɔ, e:, o:, ø:	b, g, ʒ, k, l, p, r, ʃ, t
5. erős a mozgás	a:	j (k:)

B) Még tovább finomítható a fonémák gyakoriságában mutatkozó változás vizsgálata, ha tekintetbe vesszük a normatív adatok között már nem szereplő, tehát eddig szám-

ba nem vett, kihalóban levő eltéréseket, illetőleg ha nemcsak a morféimák szintjén, hanem szövegszinten is vizsgáljuk a változóban levő eltéréseket.

Kezdjük a nyelvatlasz adatainak vizsgálatával (az atlasz mihályi adatait 1956-ban Végh József, 1960-ban és 1963-ban Deme László gyűjtötte). Nyelvatlaszunk 23 mihályi szóalakat neologizmusnak jelöl: ebből 6 normatívvá vált időközben, a többi még ma is neologizmus, illetőleg a regionális köznyelvi változatok része. Az atlasz 6 mihályi szóalakat archaizmusnak minősít: egyik sem él ma már. A ritka minősítésű szóalakok közül ma 4 archaizmus, 8 pedig neologizmus (részletesen, morféimákra bontva ld. MNyTK. 159, 1981, 7–15). Ami az atlaszban közölt mihályi szavak fonémagyakororiságát illeti: a következő (köznyelvel szembeni) nyelvjárási fonémátöbbletek haltak ki, illetőleg szorultak vissza: /ɔ/ és /i/ = 4, /e/ és /ɛ:/ = 3 /ɛ/ és /v/ = 2, /i:/, /o:/, /ɸ/, /d/, /h/, /j/, /tʃ/, /l/ = 1, összesen tehát 27. Ezek az eltérések a mintegy 20 évvel későbbi nyelvéllapotot tükrözö monográfiában már nem is szerepelnek nagyrészt, tehát a nyelvatlasz gyűjtése óta tovább csökkent a nyelvjárásnak a köznyelvtől való fonémaelőfordulási eltérése.

A monográfiában számba vettem a gyűjtés idején kihalóban levő nyelvjárási fonémagyakororisági eltéréseket is. Ezek – fonémákra bontva – a következők voltak: /e/ és /v/ = 4, /ɸ:/ = 3, /ɛ/, /o/ és /ɸ/ = 2, /ɛ:/ és /m/ = 1 (a hordozó morféimákat ld. i.m. 159), tehát 19 (14 magánhangzó- és 5 mássalhangzó-előfordulás). Ezek az esetek 30–40 évvel ezelőtt még gyakran elhangzó, általános használatú alakok voltak. Magam e szavakhoz, illetőleg szóváltozatokhoz gyermekkori emlékeim alapján nagyanyám nyelvét tudom kapcsolni mindenelőtt.

C) A szövegszint fonémagyakororisági vizsgálatával kideríthető, hogy a nyelvjárási eltérések, eltéréstípusok közül melyek gyakoribbak, melyek ritkábbak. Erről nem készítettem ugyan külön statisztikai kimutatást, úgy vélem azonban, hogy a rengeteg passzív megfigyelés és sok szövegfelvétel lehallgatása után a tényeknek megfelelő tájékoztatást tudok adni.

A legtöbb következménnyel járó – mert a magánhangzók egy részét is érintő – változás napjainkban a [l] mássalhangzóval kapcsolatos. Egyrészt, mert a szótagzáró [l] nem esik ki oly következetesen, mint korábban, s emiatt nem idéz elő nyúlást. Másrészt, ahol nem esik ki, s ahol korábban labializált (pl. [kerestyl]), újabban – bár még kis hatókörrel – már nem labializál (pl. [kerestel]-t mondanak a regionális köznyelvi jellegű megnyilatkozásokban). Harmadrészt, mert bomlik a [l]-zés is (a normatív [korfɔlɔ, osta:l] mellett egyre gyakoribb a [korfɔjɔ, osta:j]), s ennek automatikus következménye, hogy ezekben a morféimákban sem [l]-kiesésről, sem a [l]-kieséssel járó egyéb hangtani következményekről már nem lehet szó. – Sorrendben egy, a [n] és [ɲ] mássalhangzót érintő változás következik. A nyelvjárást a szóvégi, paradigmatis jellegű [n ~ ɲ] váltakozás jellemzi (abszolút szóvégen és mássalhangzós kezdetű toldalék előtt [n], más esetekben [ɲ] áll). Ez az állapot bomlóban van, s egyre inkább közeledik a köznyelv felé. – A hiástüőtő [j]-nek a nyelvjárársban ma is aktív szerepe van. Mind tőszavakban [bibli:j, ra:di:ɔ] és toldalékolt alakokban [ida:jig, kɔtona:j], mind pedig mondatfonetikai helyzetekben [ni:zi jɔ ki:pɛt] előfordul, de mondatfonetikai helyzetekben már a visszaszorulás kétségtelen jeleit mutatja. – A magánhangzók körében feltűnő a nyelvjárárs [a:] többleteinek szinte 100 %-os visszaszorulása.

Irodalom

- BÁRCZI Géza: A nyelvjáráskutatás időszerű feladatai. I. OK VI, 1954, 59–87.
IMRE Samu: Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról. ÁltNyT VIII, 1972, 85–104.
KISS Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. MNyTK 159, 1981.
KISS Jenő: A szótagzáró /a/ a rábaközi Mihályiban. MNy LXIV, 1968, 361–4.
ZSIRAI Miklós: Adatok a rábaközi nyelvjárás szókincséhez (Mihályi, Rábaköz). MNy IX, 1913, 425–9, 464–5.

RECENT PHONETIC AND PHONOLOGICAL CHANGES IN THE MIHÁLYI DIALECT

Jenő Kiss

In his paper the author analyzes the phonemic level of a regional dialect (Mihályi, Northern Transdanubia). Using the published dialectal material available to him and his own findings he examines the changes that can be observed at the phonemic level of the Mihályi dialect. The author analyzes the phoneme inventory, the allophones and the frequency of the phonemes. He observes that the phoneme inventory of the dialect has not changed. But the difference in phoneme frequency between the dialect and the standard is diminishing. A sound of polyphonematic value is about to become extinct and the diphthongal realization of two sound sequences is on the retreat.

INTONÁCIÓ-SZEMELVÉNYEK HEGEDŰS LAJOS MOLDVAI GYŰJTÉSÉBŐL

Bartók János

Magyar nyelvjárási beszédet – figyelmen kívül hagyva Vikár Béla fonográfus népzene gyűjtése (1895–1910) során felvett néhány mondatot, illetve szót – eddigi ismereteink szerint először Bíró Ányos rögzített 1912-ben a bécsi Phonogramm-Archiv megbízásából. Az általa megszerzett anyag dialektológiai hiteléhez szó fér, mert a gyűjtő adatközlői nem parasztok, hanem a nyelvüket úgy-ahogy elsajátított, köztük élő ’úriemberek’ voltak. Ezután legközelebb a „hangosfilm” első korszakában rögzített egy és más területen szóbeli közlést a híradófilm-szolgálat. Nagyobb mennyiségű és technikailag jobb minőségű felvétel keletkezett 1937-től kezdődően, amikor a Rádió és a Néprajzi Múzeum hanglemezsorozata megindult, amely zenei anyag mellett meséket is felvett hiteltelen paraszti előadásban.

A tisztán nyelvtudományi célú beszéd felvételek megkezdése Hegedűs Lajos nevéhez fűződik. Legelső felvételeinek pontos idejét nem ismerjük, de már a 40-es évek elején közzéteszi elvi programját: „A nyelvi tények nemcsak a beszédben, hanem annak torzított vetületében, az írásban is adva vannak. Ehhez pedig mint vizsgálati anyaghoz igen könnyű hozzáférni. Másképpen áll azonban a dolog a hanggal vagy élőbeszéddel. Egy-egy mondat mindig bizonyos beszédhelyzetre (Sprechsituation) jellemző, meghatározott időben hangzik el, és visszatükrözi a beszélő biológiai korát (gyermek, felnőtt, öreg ember) is; tehát egyszeri, ismétелhetetlen, szinte történeti tény. Ezt a beszédet, mely telve van élettel, nem lehet egy élettelen betűkből álló tökéletlen rendszerrel megmerevíteni: legfeljebb hanglemezen vagy beszélőfilmen megörökíteni. Igazi tudományos értéket csak ez fog jelenteni a jövőben. Az itt rögzített anyag pozitív valóság, mely a felvételezés alkalmával nem függött a kutató szubjektív beállítottságától, fülének finomságától, érzékszerveinek képességétől. Tehát felvételeket kell készítenünk, egy-egy nyelveterről minél több (különböző korú és nemű) egyén beszédét kell megörökítenünk. Csodálatos, hogy ezt a fejlett és régóta kínálkozó lehetőséget kutatóink a legújabb időkig figyelmen kívül hagyták. .. A mondottakat összegezve: a tudomány és technika haladásával kínálkozó eszközöket végre be kell állítanunk a nyelvi vizsgálódások szolgálatába is.”

Hogy Hegedűs mennyire megelőzte korát, az kitűnik Bárczi Géza figyelmeztetéséből (1954) is: „A nyelv elsősorban a beszélt, a hallható nyelv, az írás ennek csak sok szempontból tökéletlen szimbóluma. Összehasonlíthatatlanul gyakrabban használjuk a hangot, mint a betűt, s a leírt szó mögött is annak csengését érezzük, halljuk.” Sajnálatos, hogy Bárczi szavai még ekkor sem számítottak mindenki által ismert közhelynek.

Hegedűs Lajos nyelvjárási gyűjtését 1200 (nem mikrobarázdás) eredeti lemezen az MTA Nyelvtudományi Intézete őrzi. A nagy anyagból e helyen a Dunántúlra telepített déli csángók (moldvai csángók) beszédéről készült 261 lemeznvi felvételtől mutatunk be a területre jellemző intonációkat.

Nem kedvező körülmény, hogy eredeti helyéről elkerült népcsoport beszédét rögzítette a gyűjtő. Ha igaz is, hogy a felvételek nem sokkal az áttelepítés után történtek;

az új környezetben már Hegedűs megállapítása szerint is igen hamar megkezdődött a nyelvi keveredés. Például a baranyai Egyházaskozáron a népesség az áttelepítések után a mintegy 60 visszamaradt németen kívül három moldvai, négy bukovinai, két szlavóniai, egy boszniai és egy Pozsony megyei község eredeti lakóiból tevődött össze. A származás szerinti nyelvi állapotot a kölcsönös érintkezésen felül befolyásolta a rádió, iskola stb. csatornáin érkező köznyelv.

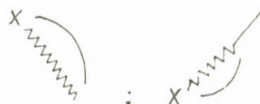
Hegedűs előbb a pécsi Dunántúli Tudományos Intézet, majd az MTA Nyelvtudományi Intézete munkatársaként 1946 és 1951 évek között készített helyszínen felvételeket „Saxograph” hordozható hanglemezvágó, „Eicor” táskamagnetofon és „Dimaphon” mágnesezhető plasztiklemez márkájú, illetve típusú készülékekkel. Az egyes felvételek hangminősége különböző, helyenkint elakadások és zörejek korlátozzák az érthetőséget. Technikai szempontból ma valamennyi elavultnak számít.

A beszéd típus túlnyomóan a folklór és egyéb néprajzi kikérdezésekre jellemző személytelen, olykor felmondásszerű beszédközlés; a vállalkozó alany előadása. Hegedűs előzetes társalgással, menet közbeni közbevetett kérdéseivel igyekezett az intonálás egyöntetűségét leküzdeni; mindazonáltal valódi mindennapi beszédhangzást csak akkor hallunk felvételei között, amikor valaki például harctéri sebesülésének történetét vagy más személyes emlékét mondta el.

Jelölésmód

Példáinkban a szegmentális beszédhangokat az egyezményes rendszer jeleivel jelöltük.

Az intonálás jelzésére egy látszólag zenei, de attól több lényeges vonatkozásban eltérő jelölési rendszert használunk. A nyolc vonal a beszélő egyed általános és átlagos hangterjedelmét osztja egységes méret szerint fokokra: vonalközből közvetlen felső vagy alsó vonalra lépés, és vonalról közvetlen felső vagy alsó vonalközbe lépés az egyenletesen temperált hangsor hangjainak alapfrekvencia-értékei szerinti félhang távolságot (hangközt) jelöl. Az egyes szótagok magassági pontjait (x) ott jelöltük, ahol a hangzásuk erejük folytán a legfeltűnőbb a hallgató számára. Hogy az emberi hangadás melyik tartományban hangzott ez vagy az a példa vagy éppen hosszabb részlet, azt a zenei kulcsok (c¹ kulcs = 261 Hz; f-kulcs = 174 Hz) mutatják. Utóbbiak segítségével bármelyik szótag Hz szerinti magassága (a lejegyző szubjektív értékelése megbízhatóságáig) meghatározható. Például az A-val jelzett hosszabb beszédszelvény első három szava (*ápjā kiadottégy készítették* (A (3))) magassági pontjainak 466; 415; 370; 311 Hz értékek felelnek meg. Magától értetődő, hogy a magassági pontoknak függőleges irányban lefelé mindenkor egy magánhangzó jelével kell egybeesnie. Ugyanis a zönghang mozgását csak az egymásra következő szótagok magánhangzója erősségi csúcspontjainak, illetve azok magassági különbségeinek feltüntetésével követjük. Kivételek azok a helyek, ahol a zönghang erőssége

máshol is feltűnővé válik. A jól kihangzó siklást hullámos vonal ábrázolja. A zenei hangjegyírásból kölcsönöztük a szünetek jeleit: $\frac{1}{2}$ két, $\frac{1}{4}$ egy, $\frac{1}{8}$ fél szótag tartamának megfelelő időt jelöl a közvetlenül előző szakasz sebes-

sége szerint. Amit a beszélő egybemondott, egy szakaszként intonált tekintet nélkül arra, hogy a szünettel vagy kisebb zökkenővel elkülönített hangsorszelvény egy vagy több szót foglal magában, azt a magassági pontokat összekötő vonalakkal jelezzük. Ahol a vonal megszakad, ott szakaszhatár van. A kishangsúly jele: >, a kiemelőé: >. A ritmust az egyes szótagok hangzási csúcspontjai közötti horizontális irányú távolságok egymás közti aránya fejezi ki.

Mínthogy a folyamatos hangsorban az egyes hangok képzőszervi vagy nemzeti nyelvi tényezők és megszokottságok folytán vonzzák-taszítják egymást; igyekeztünk az egyes hangokat az intonációs ábrákon a horizontális irányban ott jelölni, ahol a valóságban hangzanak. A magyar hangsorképzés is hajlik arra, hogy – ahol lehet – nyílt szótagokat teremtsen.

Jelzőrendszerünk mindegyik eleme és adata szubjektív érzékelés eredménye, ezért abszolút pontosságot nem, hanem csupán megközelítő tájékoztatást nyújt az intonálás valóságos lefolyásáról.

Az intonációs ábrákat A, B, C stb. nagybetűkkel jelöljük. Bennük arab számok mutatják, hogy az olvasó melyik számú szelvényben találja meg a hivatkozott intonációt vagy intonációkat. A jelzés nélküli példák az eredeti felvételek egyéb részeiből valók.

Hangsúlyozás

A moldvai nyelvjárás az általunk megvizsgált és nem a helyszínen megszerzett hangri rögzítések tanúsága szerint nem tartozik az egységesebb nyelvi változatok közé. Már három-négy községből elszármazott adatközlők beszéde is mutatja, hogy ez a nyelvjárás egy sorozat helyi-területi változattól áll, amelyek egy és más tulajdonságaikban hasonlítanak egymáshoz, másrészt elütnek egymástól. Viszont az intonálás tekintetében számításba kell vennünk azt is, hogy ez az elsődleges lélektani és biológiai megnyilatkozás a legközvetlenebbül függ az egyéni vérmérsékleti stb. adottságoktól. Például: a moldvaiak általában nem gyakran emelnek ki egy-egy szót feltűnően erősebb hangsúllyal, amely a magyarra mint nemzeti nyelvre jellemző. Mégis, már néhány beszélő között is került egy, aki csaknem minden mondatában, kisebb terjedelmű közlésében két-három szót jól meghangsúlyozott. Ez a típus másfelé is létezik; nyilvánvaló, hogy egy-egy terület jellemzése során figyelmen kívül kell hagyni.

A déli csángók beszédére inkább a kishangsúlyok változatossága jellemző. Alábbi hosszabb részletben a közönséges első szótagi hangsúlyokon kívül további három önálló típusú kishangsúly fordul elő.

(1) > > >

A

a pja kiá do tle gy széptehenet eső vendégek aszta tihenet! a kezu kme vé tte vá cse d'e

(3) > > > > > > (4) >

ké szí té ttek á lehe nneka sza rva ra é sanyaka ra koszonukat é sfe lvi rá go sdak

> > > [Technika] > (5) >

a szá tehenet szé penn és ő szejó ttek a rasszonyo k vi ttek tyu kot

> > > > > > (6) >

elevé nen vi ttek sú lt' tyu kot vi ttek ka lá csot vi ttek mé ze spá linkat

> > > > > > (7)

kasz ra ebe ra kva és i gy fe hira gosz va vi ttek mega ruhá tis

> > > > > > (8) >

ami f kiruhá sztak edes a pja a lá nyai kocsira te ttek és úgy vi ttek

> > > > > > (9)

a menyü szonyi ná vhoz aholá vá legenyis otvót ma

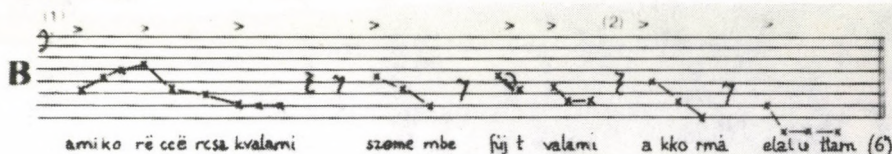
(59)

1. A szavak utolsó tagja is hangsúlyozott, függetlenül attól, hogy a szó hány tagból áll: *ápi̇a*; *tēheṅet* (1) *készítēṫtek* (3), *szépēnn* (4), *kásargḃā ṙāk̇ẏ* (6) stb. 2. Esőzáras („énekló”) hangsúly: *kēṫl̇el* (2). 3. Ritmikai (metrumos lüktetésű) hangsúlyok: *amēnyaszōnyiḣásżhōz* (8), amelyek mint iktuszok, azonos tartamokat határolnak el.

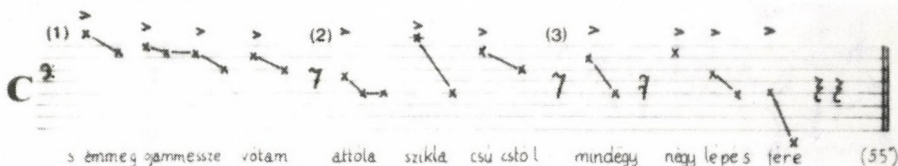
Ezek a nem első szótagi hangsúlyok nem a számosháti nyelvjárássra jellemző „szőkázás” és „esőkázás” – Csúry Bálint szerint közös hanglejtés-hangsúlyozás – típusokhoz tartoznak, mert azokkal szemben nemcsak a közlési egységek végén hangzanak, hanem a hangsorban bármelyik szó végén megjelenhetnek. Ezen felül itt az utolsó szótagi hangsúly általában nemcsak hogy nem vagy alig löki fel a hangsúlyozott szótagot, hanem az vagy az előző szótag szintjén marad, vagy lejjebb kerül. Egyéb példái más adat-

közlőktől: *męgręttęnt* (H (2)); *azmąnągyszęgyęńvótávőfęltnek* (D (1)). A tiszta esőzáras forma csak mint ritkaság fordul elő a moldvai nyelvjárásban, ezt már Csúry is észrevette.

A hangsúlyos és különösen a fokozott erővel előállított szótagoknál a beszélő emelheti zöngéhangja magasságát is, hogy ezáltal a hangsor egyes pontját vagy pontjait még feltűnőbbé tegye. De a képzőszervi szükségszerűség a két hangtulajdonság között nincsen, és ezért helyesen állapította meg már Sievers, hogy a beszédhangzás magassági és erősségi változásai egymástól függetlenek. Mind a köznyelvi, mind a nyelvjárási gyakorlat azonban azt mutatja, hogy ezt a függetlenséget nyelvi tények és szokások részben motiválják, amennyiben a hangsúlyozott szótagok magassága is alá van vetve a lejtésmenet mozgásának. A következő két moldvai példa arról tanúskodik, hogy az erősebb hangsúlyok magassági viszonyainak tekintetében a köznyelvi és nyelvjárási típusok intonálása között lényeges különbség nincsen:

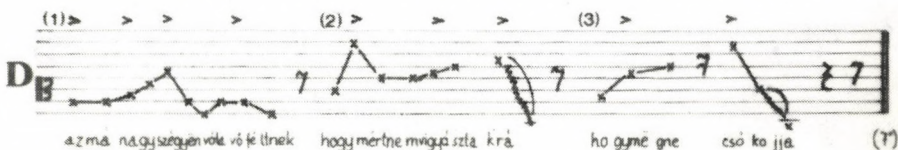
A csoportos hangsúlyok, jelen esetben a hármas hangsúly illeszkedése a felső tartományból a középsőbe érkező lejtésmenethez még meggyőzőbb:

Hanglejtés

A zöngéhang magassági mozgásának egyik legeredetibb moldvai sajátossága, hogy fel- és levezérlésével, a magassági tartományok fokozatos vagy ugrásszerű váltásaival néhány adatközlő feltűnően lazán jelzi, vagy egyáltalában nem jelzi a mondati tagolást. Halljuk az egyszerű kijelentő mondatok sorozatát, de a beszélő nem jelzi hanglejtéssel, hogy melyik közlését tekinti viszonylag önállóbbnak, vagy mely gondolatait érzi másokkal szemben összefüggőbbnek. Jellemző, hogy a rögzített beszédteljesítmények írásos áttételénél Hegedűs Lajos (1952) pont- és vesszőhasználatát jó egy-néhány helyen vitatható, és egy másik írásbafoglaló egyes részeknél máshol jelölte volna meg az abszolút mondatvégeket.

Alábbi érdekes példánkban az alárendelő szerkezetet a beszélő nem jelzi:

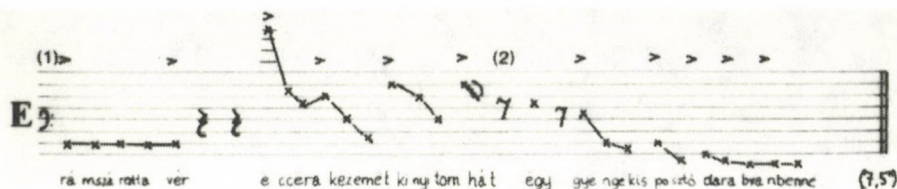

Az első tagmondat, tekintve, hogy a beszélő alsó tartományában hangzik, és hogy az utolsó szava az egész összetett mondat legmélyebben intonált hangsora – lehetne önálló mondat vagy még inkább egy közvetlenül előző összetett mondat utolsó tagmondata. A második tagmondat az első alanyának kifejtése, a harmadik a másodiknak célhatározói alárendeltje. Ezzel szemben a három mondat a mély tartománynak körülbelül ugyanazon pontján végződik. A szegmentálisan szilárdan összefüggő alárendeltségi szerkezetet a beszélő nem jelzi: nem vezérli emelkedő irányban az első tagmondat végét (*vőféltnek*), a második tagmondat végét (*vigyázztak rá*) ugyan felvezeti, de az utolsó szótagon belüli igen erősen kihallatszó nagyívív lesiklatással akusztikailag abszolút mondatvéggé formálja. A három tagmondat úgy hangzik, mint egy mellérendelői szerkezet három tagja, illetve tagmondata.

Az A jelzésű hosszabb részletben az (1)–(2) szelvénynél a *tēhenēt* felvezérlése és az esőzáras befejezés meggyőzően jelzi az abszolút mondatvéget. Az utána következő rész: (3)–(6) értelmezhető egy soktagú mellérendelői összetételnek, mert csak a *kāsarqgbā rākvā* befejezés intonálása meggyőző azt illetően, hogy itt van az abszolút mondatvég. Az utána kiemelő hangsúllyal és magasan intonált *igy* (7) is erre utal. A *kōszorukat* (3) és a *zāsszonyok* (4) meredek és nagy hangközű levezérlése utalhatnak abszolút mondatvégre, de a nyelvi-tartalmi összefüggés, a felsorolós közlés és halmozás az egész részletnek mellérendelői tagmondatsorozat jelleget ad.

A nagy hangközök és az egyéni hangterjedelem felső tartományának kihasználása a köznyelvi beszédhangzással ellentétben a nyelvjárási intonálást – ami keveset eddig tudunk róluk – általában jellemzi. Ezen belül a moldvainál igen gyakran hallunk 'fejhangokat', nő és férfi hangadásnál egyaránt. Nyelvi szerepük egyelőre tisztázatlan; az egyik adatközlő tanúbizonysága szerint lehet egyéni hajlam és szokás is, máskülönben úgy vettük észre, hogy a beszélő valamilyen különös helyzetet, meglepő fordulatot kíván általa jellemezni. Moldvai gyakoriságának tulajdonítjuk, hogy találomra kiragadott csekély anyagból is több típusát tudjuk kimutatni. Legtöbbször csak egy szótagot vetnek fel:

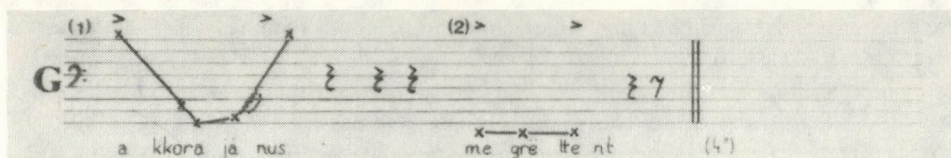

A hanglejtés négy fejhang között mozog:

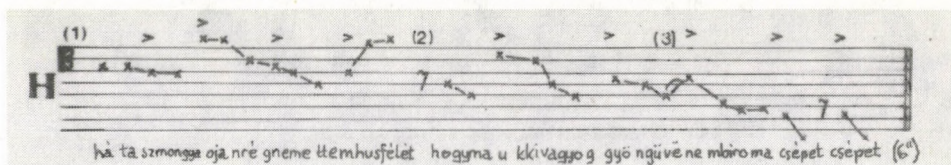
Két, egymással szimmetrikus helyzetű fejhang keretez alsó sávban hangzó három szótagot. Az éles váltású hangszínkülönbség nagyfokú megilletődöttséget illusztrál:

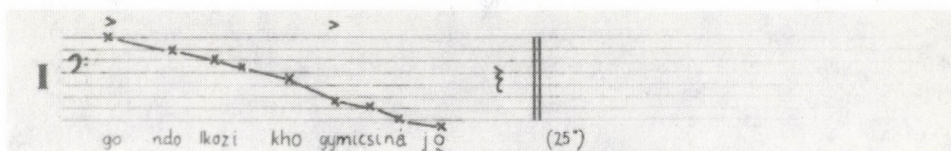
A fejhangok általában mondatkezdő helyen jelennek meg. Hangsúlyozhatók, de a hangsúly-benyomást nem nagyobb hangossági fokuk, hanem tűszúrásszerű élességük és — a beszédhang átlagosnál rövidebb — igen megcsönkult tartamuk okozza. A hang színezete ebben a magasságban egyébként lágyabb, zörejtelenebb. Ha a fejhang tartományból fokozatosan ereszkedik le a beszélő, a fejhang-mellhang közötti átmenet hallható, mint az F ábra (2) szelvényének az elején.

A fejhang alsó sávját a beszélő véletlenül is érintheti, főleg a felvezérelt menetek csúcán. Alábbi példánkban a *husfélét* nyelvi kiemelése még hatásosabbá válik.

Az ilyen előfordulását azonban nem tekintjük igazi fejhang jelenségeknek.

Más nyelvjárásból is ismerjük azt a lejtésmenetet, amely rövidebb vagy hosszabb mondatközlést egyenletes ereszkedéssel fog át a teljes mellhang-terjedelmen végighaladva. Nőies jellegű intonálás, a moldvai előadója férfi:

Csekély mennyiségű vizsgált anyag alapján is kimondhatjuk, hogy a moldvai nyelvjárás hanglejtését kilengés szempontjából a nagyobb hangközök gyakorisága, a hirtelen, átmenet nélküli tartományváltások jellemzik (G (1); F (2); D (3) stb.). De létezik ennek teljes ellentéte is; a moldvai Pusztinából származók nagyon kis hangközökkel, szinte kántálva intonálnak, és az egyhangú előadásukhoz a legkisebb moldvai sebesség tartozik.

Szakasz és szünet

A moldvai beszédhangzás legáltalánosabb jegye a rövid, nem is ritkán csak egy, két, három vagy négy hangból álló szakaszok gyakorisága. Előfordulnak a nagyobb sebességű beszédben is. Gyakoriságuk a legkisebb sebességgel beszélőknél oly fokú, hogy a beszédhangzás fonala teljesen széttöredezik, emlékeztet a dadogók beszédére. Ez a feltűnő sajátosság a nyelvjáróterület csaknem mindegyik helyi változatában érvényesül. Két-három hangból álló szakaszok a köznyelvben és a moldvain kívül más nyelvjárásokban is előfordulnak azzal a különbséggel, hogy ezekben a hangzásilag is elkülönített és, *de, az, hát, mert* és tartalmasabb, de szintén kevés hangból álló szavaknak képzési, illetve akusztikai elszigetelésének nyelvi szerepe van, amennyiben az utánuk következő szü-

nettel a beszélő valamit kiemel. A moldvai rövid szakaszok túlnyomó többségének viszont nincsen semmiféle nyelvi szerepe.

Példái az ábrákon: és A(4); *ămăit* A(7); *ăgy* A(7); *ăpja* A(1); *văttek* A(6); *șēmēmbe* B(1); *egy* E(1); *șēpēnn* A(4). Egyéb helyeken: *kēdre* 7 *tērt* 7 *haza*; a 7 *pōgānhădakot* 7 *ēszakra* 7 *ēl* 7 *vērte*. A hajlam a szavak elkülönítésére annyira erős, hogy az általánosan egybemondott szintagmákat is felbontja tagjaikra: *ēdēs* 7 *ăpja* A(7); *văttek* 7 *sūlt* 7 *tyūkot* A(6); *idegēn* 7 *hējekēn*; *harminc* 7 *hétéves*; *ēlhaggyaazō* 7 *kis* 7 *nyáját*; *tejōl* 7 *tūcc* 7 *tămburălni*. Szó is ketté hasadhat, főleg a ragmorféma szakadhat el: *fēlvirăgosz* 7 *vă* A(7); *hăsz* 7 *hōz*; *ălăkodalom* 7 *raalēgēny* 7 *fōgadot* 7 *mōzșikăsokăt*. A rag elszakadására egyik alföldi nyelvjárásból is ismerünk példát.

A rövid szakaszok gyakorisága vagy jelenléte természetesen nem jelenti azt, hogy a moldvai beszédben nincsenek hosszabb szakaszok. Egyik érdekes példájában: *űgyjōttazűdōhogyēlmēntfērhez* F(2) két mondat szavai tapadnak össze megszakítatlan fonallá. Megjegyezzük azonban, hogy a hosszú és túl hosszú szakaszok erre a nyelvjárássra nem jellemzők, nem számítva egy-egy hadarva beszélő teljesítményét.

Nem tartozik az intonálási jelenségek közé, de nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a moldvaiak gyakran ismételnék egyes szavakat. Ez a különös szokás is felbukkanhat az egymástól különböző egyéniségű és stílusú adatközlők beszédében. A két azonos szó között mindig van szünet. A névelők ismétlése közönséges, gyakori jelenség: *ēsegy* 7 *egylăny*. A kevésbé tartalmas szavak ismétlése: *ēngedăggyigaszonygya* 7 *amīg* 7 *ămigmēgyazōrsōrōla* 7 *cērna* mellett olykor határozott fogalomszók ismétlését is halljuk: *vēresēge* 7 *vēresēgūtăn*.

A nyelvi szerep nélküli sok szüneten kívül megvannak a mindenhol szokásos mondatelválasztó, figyelemkeltő, pillanatnyi meggondolást jelző vagy szót kereső stb. szünetek; de ezek lényeges szerepe az intonálásban némileg károsul a sok és olykor hosszú, hangzást megszakító szünet szomszédságában. Mint minden élénkebb szóbeli előadás, párbeszéd stb. alkalmával, a fontos szünetek itt is elsikkadhatnak; köztük mondatelválasztók is: *ēstevammăr* 7 *hōvamēnnyegbēmēmtemăndrăsfalără*.

*

A moldvai nyelvjárási intonálásának sajátosságait csak felületesen tekintettük át. Viszont néhány felvétel meghallgatása után azonnal kiderült, hogy Szarvas Gábor évszázad előtti megállapítása, hogy ti. a moldvai nyelvjárássok kisebb helyi nyelvjárásból tevődik össze, és hogy lényeges különbségek egy település lakóinak, sőt egyugyanazon személy nyelvhasználatában is jelen vannak. Utóbbi körülmény még fokozottabb tartózkodásra kötelez a moldvai intonálás megkülönböztető jegyeinek megállapításánál. Azonban egy és más feltűnőbb területi sajátosság mellett az már nyilvánvaló, hogy a moldvai beszéd intonálását archaikus jellegű vonások színezzik. Ezek pontosabb felmutatásához a köznyelvi és nyelvjárási intonálások mélyebbre ható vizsgálata szükséges. Ettől viszont még messze vagyunk.

- ALBERT János: A gömöri tájszólás. Nyr XVIII, 1889.
 BARTÓK János: A beszédintonáció eszközei a sárréti nyelvjárásban. 1971. MTA D/5590
 CSÚRY Bálint: A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. MNy XXI, 1925.
 ELEKFI László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. NytudÉrt. 34. Budapest 1962.
 HEGEDŰS Lajos: A beszéd és nyelvjáráskutatás új lehetőségei. Pannonia 1941. Pótfüzet.
 HEGEDŰS Lajos: Népnyelvi gyűjtésen Moldvából áttelepített csángók között. Nyr 1950.
 HEGEDŰS Lajos: Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Budapest 1952.
 SZABÓ T. Attila: A moldvai csángó nyelvjárás kutatása. in: Válogatott tanulmányok, cikkek. V. kötet. Bukarest 1981.
 VÉGH József: Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban. Magyar Népnyelv III. Debrecen–Kölcsvár 1941.

INTONATION SAMPLES FROM HEGEDŰS LAJOS'S MOLDAVIAN RECORDINGS

János Bartók

The dialect analysed in this short study dealing with intonation was recorded by Louis Hegedűs in the years 1946–1952. The place of recording was Hungary, Baranya county, which is part of the Transdanubian region. Hegedűs's speakers were not native to the area, they were resettled there from the north Rumanian province of Moldavia in the early forties. This fact was an incitement to the linguist, for he supposed that these informants would still preserve one of the most archaic Hungarian dialects.

Moldavia lies on the hilly slopes of the East Carpathian mountains. History and ethnography do not yet entirely explain the origins of the Hungarians in Moldavia. Today we know only that during the centuries Székelys (i.e. Hungarians from the neighbouring region of Transylvania) migrated in greater and smaller groups to the earlier Hungarians in the Moldavian region. Hungarians had already appeared here before they came through the Carpathian range. (The Hungarian Conquest in the year 896 A.D.) According to one assumption some of them remained outside the Carpathians. Another theory argues that they were deliberately left in Moldavia to guard the eastern border of Hungary. Today Hungarians live in Moldavia as a minority, scattered in hundreds of communities among other nationalities. On the basis of an estimate from the forties, their number may amount to 100 000–120 000. The number in the resettled part of Hungary is insignificant; it involves only 160 families in all. A great proportion of Moldavian Hungarians became Rumanised during the recent centuries; they preserved, however, their original Catholicism.

The dialect of Moldavian Hungarians is mixed. Hundreds of years ago a Hungarian dialectologist had already pointed out that the linguistic features vary between villages, sometimes even between individuals. We find features identical with the neighbouring Trans-Carpathian dialects, but after all we cannot consider the Moldavian dialect to be a variant of the Székely dialect. On the other hand, the Moldavian dialect displays partly primeval features and partly features adopted later.

At the pitch movement we often hear falsetto voices (*voce di testa*) used by temperamental speakers. The falsetto is a common heritage in every language. It exists in the Moldavian dialect in several forms. In most cases the speaker casts his voice up to the falsetto range at the beginning of his sentence. There one syllable (see fig. E) or more than one syllable (fig. F) is sounded. As a special feature occurring rarely, the speaker sounds one syllable at the top of his vocal range, and then suddenly drops his voice to the bottom of the range, and after some further syllables casts his voice up to the falsetto again (fig. G).

In the Hungarian language the stress is placed on the first syllable of words. Nevertheless, words sometimes are given a stress on other syllables, both on the final syllable and on suffixes. The accentuated suffix carries a certain linguistic significance, the accentuated word-ending adds an emotional charge to the utterance. However in some villages in Moldavia the word-final stress and suffix stress became mere habit, without any linguistic or emotional additional charge. (See the words *apjā; téhenēt; szépénn; kāsaragbā rākya* etc. in the fig. A).

The most striking characteristic of Moldavian speech is its interruption by over-frequent pauses. In addition to the linguistic and physiological pauses, pauses cut the speech-sound into short sections without adding any linguistic or other function. Even at a moderate speed these pauses are fairly long. The tendency is general and these wanton pauses can appear – though in smaller numbers – in speech at high speed. The speed of speech in Moldavia demonstrates an extreme range; it can fluctuate between 110 and 260 syllables per l'.

As we have examined a very small proportion of Hegedűs's Moldavian recordings, we regard our findings as a starting point.

ADALÉKOK A XVI. SZÁZADI MAGYAR NYELVJÁRÁSOK FONÉMÁINAK VIZSGÁLATÁHOZ

Hajdú Mihály

ELTE Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék

A magyar nyelvjárások történetére vonatkozó vizsgálatokat már a múlt század első felében megkezdték a nyelvészet és ezen belül a dialektológia iránt érdeklődő kutatók: Szeder Fábán (TudGyűjt. 1821, XI, 63), Szabó József (TudGyűjt. 1827, I, 9), Horvát István (TudGyűjt. 1829, VII, 3; 1833, XII, 84; 1934, I, 110), de vizsgálódásaik elsősorban településtörténeti és néperedet-magyarázati célúak voltak, s a dialektológia inkább csak eszköz volt a kezükben népmozgalmi föltételezéseik bizonyítására. A nyelvészeti szempontú kutatás megindítása Balassa József nevéhez fűződik, aki elsősorban a kódexek nyelvjárási eltéréseit vizsgálta (1891, 5), de a magyar nyelvjárások keletkezéséről írt elméleti összefoglalásában (Ethn. IX, 1898, 185–96, 282–93) egy-egy jellemző vonás történelmünk korszakaira való visszavetítését is megkísérelte. Azzal a véleményével, hogy a honfoglaló magyarság egységes nyelvjárást beszélő nép volt, Horger Antal (1934, 12) ugyan vitába szállt, s az ómagyarban meglevő nyelvjárási különbségeket bizonyította, de az alapvető nyelvjárások történeti változásairól egyikük sem írt.

Kétségtelenül új eredményt jelentett, s a kutatásoknak új irányt szabott Bárczi Géza ezirányú tevékenysége. Könyvben, előadásokban, tanulmányokban, cikkeken (1947; MNy XLIII, 1947, 81–91; 1956; I. OK. VI, 1958, 59–87, 107–11; stb.) foglalkozott a nyelvjárások történeti kutatásának problémáival és addigi eredményeivel. Az egész kérdéskör összegzésére Benkő Loránd könyve (1957) vállalkozott ekkor, s az általános elvi alapok lefektetésén túl módszertani útmutatásokat is adott, s jelentős teret szentelt a fölvetődő problémák bemutatására.

A fősorolt munkák iránymutatásai nyomán kétségtelen föllendülés figyelhető meg az 1960-as évek nyelvjárástörténeti kutatásaiban. Papp László, Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika (1963) kissé megtévesztő című, de igen szép és adatgazdag könyvében főleg a különböző fonetikai helyzetekben előforduló [i:] -zés történetével, XVI. századi területének elhelyezkedésével foglalkozott. Egriné Abaffy Erzsébet monografikus munkája (1965) teljes, átfogó képet adott egy nagyobb magyar nyelvterület XVI. századi nyelvállapotáról. Farkas Vilmos Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben címmel (1966) kandidátusi értekezést írt a kódexek nyelvjárási különbségeinek tanulságairól.

Az 1960-as években föllendült nyelvjárástörténeti kutatások azonban sajnálatos módon lelassultak az utóbbi időben. Ennek okát föltárni most nem tartom föladatomnak, de talán magyarázatul annyit megemlítenék, hogy forráskiadványaink (levelezések, urbáriumok, boszorkányperek stb.) megjelenítése egyáltalában nem tart lépést a kutatógárda számbeli növekedésével, s a publikált munkák is elsősorban történeti vagy irodalomtörténeti szemléletűek, aminek következtében nyelvészeti, különösen nyelvjárástörténeti fölhasználásuk szinte lehetetlen.

A történeti nyelvjárások vizsgálóinak levéltárak kézirat-kásahegyeit kell átrágnia néhány pontosan lokalizálható XVI–XVIII. századi adat föl kutatásához, s erre leg több-

ször sem ideje, sem energiája nincs fölgyorsult életünk rohamtempójában. Más föladatok és célok foglalkoztatják a történeti dialektológia iránt is érdeklődő nyelvészeket, melyek megoldása, illetve elérése kétségtelenül ugyanolyan fontos és hasznos, de elvonja az erőt és időt a levéltárak megnyugtató csöndjének élvezetétől, az eredményességhez föltétlenül szükséges hosszú búvárkodástól. Nem utolsó sorban még megemlíteném az okok között azt is, amelyről alig illik beszélni, de tény: általában kevés a fizetése a nyelvészutatóknak ahhoz, hogy műveltségi szintjüknek és igényeiknek megfelelő életmódot folytathassanak kizárólag ebből (például a területi kutatásokhoz nélkülözhetetlen gépkocsit fönttartsák, a szükséges szak- és szépirodalmi könyveket megvásárolhassák stb.), s kénytelenek másodállás vállalásával, jobban és gyorsabban fizető (kétségtelenül hasznos és szükséges) ismeretterjesztő tevékenységgel (előadások tartása, népszerűsítő cikkek, könyvismertetések írása) foglalkozni elvárt és igényelt életszínvonaluk fönttartásához. (Nem is beszélve most az „önként vállalt” társadalmi megbízatásokról, a legkülönbözőbb bizottságokban való időtrábló részvételről, beszámoló és jelentések tartásáról, írásáról stb.).

A történeti nyelvjáráskutatás legnagyobb nehézsége mégis a források megválasztásában, lokalizálásában és dialektológiai fölhasználásában rejlik. Már Benkő Loránd megállapította: „A nyelvjárástörténeti kutatás legfontosabb forrása kétségtelenül a nyelvemlékek nyelvi anyaga. Ennek az anyagnak a kiértékelése, hasznosítása azonban rendkívül nehéz, mivel e téren számos szövevényes probléma merül föl” (i.m. 35). A számtalan sok fölsorolt gond között nem is kapott nála helyet az a legkézenfekvőbb tény, hogy végtelenül kevés az egy kutatópontra, egyetlen helyi nyelvjárásra lokalizálható nyelvemlék, pedig az általánosításhoz (még valamely jelenség megragadásához is) több adatra lenne szükség. Az ebből az időszakból viszonylag nagy számmal föllelhető kódexek volnának legalkalmasabbak a nyelvjárástörténeti kutatásokra, hiszen rendszerint terjedelmesebb szövegeik akár nyelvjárásuk monográfiájának összeállítására is megfelelnének. Ezeknek a használati nehézségeiről Bárczi Géza így vallott: „...ha az egyes kódexek nyelvi jellegzetességeinek megállapítása nem ütközik is nehézségbe, messze túlnyomó részük keletkezési helyéről, írójuk, másológjuk származásáról semmit sem tudunk, sőt még csak az sem állapítható meg, hogy a sokszor ellentétes nyelvi tényekből mi írható a szerző, mi a másoló, esetleg a közvetítő másoló rovására” (kéziratból idézte E. Abaffy Erzsébet, i.m. 11, de majdnem szó szerint így található A magyar történeti nyelvjáráskutatás című előadás nyomtatásban is kiadott változatában: i.h. 317). Farkas Vilmos (1966) mindezek ellenére alkalmasnak tartotta ezeket fonémastatisztikai vizsgálatokra a következő megokolással: „...a lokalizálatlanság negatívumát jól ellensúlyozza viszonylagos testességük mint letagadhatatlan pozitívum, mely alkalmassá teszi őket statisztikai s főleg rendszertani vizsgálatokra” (i.m. 3). Eredményül természetesen nem a XV–XVI. század fonémáinak regionális megterhelését kapta, hanem amint célul tűzte maga elé, az [ø]-zés foka szerinti kódexcsoportok fonémastatisztikáit. E. Abaffy Erzsébet idézett munkájában már nem is használt föl kódexeket. (Elsősorban azért nem, mert Sopron megyére biztosan lokalizálható kódexet nem is talált.) A hivatalos iratok (jegyzőkönyvek, fölsorolások, inventáriumok, kérvények, végrendeletek stb.) nyelvről, nyelvjárástörténeti hasznosításáról részletesen írt bevezetőjében (i. m. 13–14), s végül is a missiliseket tartotta legmegbízhatóbb és leggazdagabb forrásoknak a XVI. századi Sopron megye nyelvi állapota (nyelvjárása) vizsgálatához. Igen találóan foglalta össze

Papp László a történeti nyelvjáráskutatás forrásfölgazdálkodásainak nehézségeit: „A történeti nyelvjáráskutatás nem operálhat egységes szempont szerint, előre gondosan megtervezett kérdőív alapján összegyűjtött anyaggal... Azzal kell megelégednie, amit a történelem viharai meghagytak s ebből is azzal, amit lokalizálni lehet. A heterogén, terjedelemben, tartalomban, műfajban igen-igen eltérő emlékek adatainak összevethetősége... rendkívül problematikus... De akár egy jelenség, akár a teljes hangrendszer területi elterjedésének, területi viszonyainak a felderítését tűzzük ki célul – bármely elmúlt korban – óhatatlanul szembe kell néznünk azzal, hogy számos helyről nem lesz adatunk, számos helyről nem lesz azonos adatunk, számos helyről nem lesz teljes joggal összevethető adatunk” (i.m. 9–10).

Mindezek ellenére – viszonylag – könnyebb helyzetben voltak a nyugati és keleti nyelvjárásterületek kutatói, hiszen ha „szerencsésebb” szomszédaiknál jóval kevesebb, de maradt fönn szép számú kutatható nyelvemlék a területi és családi levéltáraikban. Az ország törökdúlta területeinek levéltárai viszont hihetetlenül szegények XVI–XVII. századi forrásokban, eredeti kéziratokban, általában nyelvemlékekben. Ez a tény, továbbá az időközben végzett névtani kutatásaim vezettek ahhoz a megfontoláshoz, hogy az összeírások neveit tekintsem át nyelvjárástörténeti szempontból: a nevek följegyzési formáiból kíséreljek meg levonni fonémahasználati különbségeket. A tulajdonneveknek ilyen szempontú forrásértékére már Benkő Loránd (i.m. 51–2) fölhívta a figyelmet. Kiemelte területi helyhez kötöttségüket, kisebb változékonyságukat és jó lokalizálhatóságukat. Ennek ellenére – tudomásom szerint – eddig még egyetlen nyelvjárási jelenség történeti vizsgálatát sem kísérelték meg korabeli tulajdonnevek alapján. Csupán Szabó T. Attila jellegzetes névtörténeti munkái, elsősorban becenévtörténeti vizsgálatai (1968; NyIrK. XV, 1981, 15–33, 235–44; újabban: 1980, 73–101) tartalmazznak sok nyelvjárási sajátosságot is, jóllehet ezeknek a műveknek nem volt elsődleges célja a nyelvjárástörténeti tanulságok levonása. Mégis a diminutív képzők XVI–XIX. századi regionális különbségeinek legbecesebb alapvetései, s ha egy későbbi szintézis egymás mellé állítja majd az egyidejű becézőket, fölmérhetetlen értékű történeti dialektológiai sajátosságok rajzolódhatnak ki e területen. Sajnálatos módon Karácsony Sándor Zsigmond (1961) jelentős adattárra támaszkodó földolgozása meg sem említi ilyen szempontokat a földrajzi vonatkozásokat tárgyaló fejezetében, s csupán a névgyakorlás regionális jellemzőit érinti néhány mondatban.

A régi korok összeírásaiban pedig fölbecsülhetetlen értékű nyelvjárási adatok rejlenek. Elsősorban a Benkő Loránd által említett (és föntebb idézett) pontos lokalizálásuk, de abszolút sűrűségű kutatóponthálózatnak tekinthető részletességük következtében is. Soha még a magyar nyelvterületen nem végeztek olyan nyelvjárási gyűjtést, amikor minden egyes falut fölkerestek volna, s adatokat jegyeztek volna föl. Az országos összeírások fönnmaradt iratai ilyenek, csak fölgazdálkodásuk módszereit kell megfelelően kiválasztani, s kidolgozni, hogy a magyar nyelvjárástörténet néhány kérdésére választ kaphassunk. Természetesen a kérdés föltevése sem közömbös, hiszen a grammatika korabeli állapotának leírásához, a szó szerkezetek használati viszonyainak ábrázolásához, de még a tájszavak elterjedési határainak pontos megállapításához sem adhatnak segítséget ezek az összeírások. Néhány tájszó (elsősorban földrajzi köznévi) helyhez kötéséről már Benkő Loránd (i.m. 51) is beszélt, s ezt talán megtoldhatnám a családnevekben szereplő valódi nyelvjárási közsavak meglétének kutatási lehetőségével. A sokat ígérő, mondhat-

ni: legnagyobb eredményt magam a tulajdonnevek hangalakjának vizsgálatában keresem, s a magyar nyelvjárástörténet néhány fonémahasználati jelenségét az összeírások névadatainak lejegyzéseiből szándékozom megvizsgálni. Az [i:]-zés, [a:] utáni [o]-zás esetein kívül elsősorban a labializáció-illabializáció problémájával foglalkoznék részletesen, mint ahogyan erre Bárczi Géza már közel harminc éve fölhívta a figyelmet: „Az eddigi munkálatok során már kialakult a nyelvjárási jelenségek fölmérésének a módja: a köznyelvhez való hasonlítás eljárása. Így meg szoktunk különböztetni egy adott régi (vagy akár mai) nyelvjárásterületen pl. a palatális labiális szempontjából: 1. teljesen illabiális, 2. alig labiális, 3. a köznyelvinél kevésbé labiális, 4. a köznyelvvél egyenlő mértékben labiális, 5. a köznyelvinél labiálisabb, 6. teljesen labiális tendenciájú nyelvallapotot. Gyakorlati szempontból az összevetéshez ennyi fokozat elég, sőt gyakran nem is szükséges” (1956, 324). Mindennek alapján úgy vélem, ennek az egy jelenségnek ilyen finomságú vizsgálata is közelebb visz bennünket az általános érvényű megállapításokhoz, a nyelvjárásterületek történeti határainak megrajzolásához, még ha más jelenségek izofónjai kereszteznék is a labializáció határvonalait, s ilyen jellegű kutatások nyomán még talán ma lokalizálatlan kódexeink egy része is helyhez, legalábbis nyelvjárásterülethez lesz köthető.

Túláságosan nagy gondot nem okozott a vizsgált időszak megválasztása. Egyrészt már Bárczi Géza imént is említett cikke kijelölte a vizsgálandó időszakot: „E korszak legérdekesebb és a nyelvjárástörténet szempontjából a legfontosabb százada a XVI. század. Amellett, hogy e század nyelvjárásainak alapos földolgozása az irodalmi nyelv kialakulásának izgató kérdésebe is fölötte érdekesen szólna bele, magának a nyelvjárások történeti vizsgálatának szempontjából ez az időszak, mint két különböző adottságú és különböző módszerekkel megközelíthető kor határán elhelyezkedő szakasz, különösen fontos. Egyrészt e század nyelvjárásainak térképe bemutatná mintegy a megelőző századok nyelvjárási eseményeinek az eredményét, s ebből a nyelvföldrajzi módszerrel értékes következtetéseket lehetne levonni magukra ezekre az eseményekre, másrészt az újkori nyelvjárási fejlődés vizsgálatának kiindulópontjául szolgálna, megkönnyítve az azóta lepergett nyelvjárástörténet kutatását” (322). Ezekon az útmutató szavakon kívül sokkal nyomósabb érv is szólt emellett az időszak mellett: az adatok viszonylag bőségesebb volta, a névösszeírások publikációinak nagyobb száma.

Először az 1522. évi nagy országos összeírás személy- és helyneveire fordult a figyelmem, de a néhány publikált adattárból (Szabó Bálint 1963) arra a következtetésre jutottam, hogy a keresztnévek egyáltalában nem használhatók föl nyelvjárástörténeti kutatásokhoz, mivel túlnyomó többségük latin formájú, s a családnevek vizsgálata is nagyon nagy körültekintést kíván. A latinban hiányzó hangok [ϕ, y], amelyek pedig a labializáció szempontjából éppen a legfontosabbak, rendszerint következtelen, néha elentmondásos jelölésűek. Az azonban valószínű, hogy Szond község XVI. századi nyelvjárása aligha volt labializálásra erősen hajlamos, ha a följegyzett családnevek között ilyeneket találunk: *Ferthe*, *Fizegy*, *Gherbe*, *Seres*, *Zekhe*. Természetesen gyanakodhatunk az összeírók (Holmossy Balázs és Németi Bíró Máté) nyelvjárásosságának az érvényesülésére is, ha ugyanőnekik az írásában nem szerepelne másutt *Zewch* (Császló), *Zulch* (Monostorszeg), *Zwlch* (Kisszond), *Hegedws* (Erdőmegye) stb. névalak is. A Szond környéki települések közül másutt is akadnak erősen illabializáltnak ható névformák: *Sarkezj* (ÖK), *Felfede* (olvasati bizonytalansággal jelölve, de alighanem *Felföldi* lenne – Bajkod), *Therek* (Cserefalva, Fizegy), *Elwesj* (Kapus – magának Ölyves falunak a neve is *Elwes*

formában került följegyzésre, ugyanott egy családnév is *Elwesj*), *Eresj* (Kapucs) stb. stb. Ahol viszont a *Benedewg*, *Beno* [?], *Cheko*, *Chepews*, *Dyenws*, *Egwd*, *Ehws*, *Feketew*, *Fekethw*, *Fewldews*, *Fwswgyartho*, *Hwgye*, *Hwgyes*, *Hwgyesy*, *Kerestews*, *Kerestws* stb. neveket találjuk nagyobb számban (s ez éppen Szeged), ott a labializációra való hajlam a XVI. században is meglehetősen Természetesen igen leegyszerűsített dolog lenne e néhány névadat alapján egyértelműen erős [ɸ]-zónék nevezni a XVI. századi Szeged nyelvjárását, hiszen ugyanabban az összeírásban szép számmal szerepelnek ellenpéldák is: *Benedek*, *Bene*, *Cheke*, *Chepes*, *Dyenes*, *Eged*, *Ehees*, *Fekethe*, *Felfedy*, *Hegesy*, *Kerezthes* stb. Csak igen alapos statisztikai számítások válaszolhatnak arra a kérdésre, hogy a labializálás milyen fokán állott a népnyelv ekkor Szegeden.

A labializáláson kívül természetesen más hangtani jelenségek meglétére is tájékoztatást adnak az összeírások családnévei. A *Kheral* (Bajkod, Szond), *Zenthkeralj* (Széplak) szemben a *Kýral* névformával; a *Mezaros* (Szond), *Mezarus* (Köcsmény, Vásárosvarasd), *Mezarws* (Horváti) szemben a *Mýzarws* (Göző) alakkal, a *Kýneres* (Fonó), *Kensches* (Udvard) nevek az [e/~/i] fonémák zártsági fokának különbözőségeire utalnak. A *Bakos* ~ *Bakus* (Udvard), *Rosa* (Mindszent) ~ *Rusa* (Ripek) az [o] ~ [u] közötti használati különbségeket mutatják, vagy legalábbis érzékeltetik. Hangtani jelenség továbbá a gyakori szókezdő *jo-* ~ *i-* megfelelés a *Yohaz* (Derzsfalu, Keménd) és *Ihas* (Bodrog), *Ihaz* (Szőlős), *Ýhaz* (Csomafalva) családnévekben. Az [a:] utáni [o]-zásra is találtam egy példát néhány előfordulással a *Zakalos* (Bercsek-Hercsek, Szeged) családnévben, de véleményem szerint ide tartozik még a *Babo* (Szeged) név is, amelynek korabeli „köznyelvi” alakja *Bába* lehetett. Pontosan el nem dönthető, hogy mi okból (esetleg ezt is az előtte álló [a:] befolyásolta), de mindenképpen zártabb ejtésű lehetett a *Galus*, *Galws*, *Mezarws*, *Mezarus* névalak is Szegeden az ugyanitt előforduló *Galos* és *Mezaros* följegyzésekkel szemben.

Végeredményben tehát megállapítható, hogy az 1522. évi tizedjegyzékek családnévei megfelelő forrásai lehetnének a XVI. század nyelvjárásainak fonémavizsgálataihoz, ha alapos kritikával, jól alkalmazott statisztikai, dialektológiai és diakróniai módszerekkel közelítenénk meg az anyagot. Igen nagy hibája azonban ezeknek az összeírásoknak – mint fentebb is említettem –, hogy nagyon kevés jelent meg eddig belőlük jól olvasható nyomdai publikációban, s az eredeti kézírások olvasata végtelen sok időt, hihetetlen türelmet, s nem utolsósorban nagy gyakorlatra épült szakértelmet kíván a kutatótól. A nyelvterület különböző részeiről való publikálásuk után a magyar történeti dialektológia minden bizonnyal nemcsak fölfigyel a bennük rejlő kutatási lehetőségekre, hanem él is ezekkel, fölhasználja őket a XVI. századi nyelvjárási kép pontosabb följáráshoz.

Van azonban a XVI. század második felének egy másik típusú forrása, amelynek hozzáférhetősége – turkológusaink áldozatos munkája eredményeként – jóval könnyebb, s nagyobb nyelvterületet tesz alkalmassá a vizsgálatra. Ezeknek a török adóösszeírásoknak, közhasználatú szóval: deftereknek a kiváló adataira már a múlt század közepén fölfigyeltek, s meg is jelent belőlük egy kétkötetes válogatás Velics Antal fordításában (1886; 1890). Ez a munka sajnos elsősorban az olvasatok megbízhatatlansága, de a válogatás szempontjai miatt sem használható nyelvjárástörténeti kutatásokhoz. E század közepe táján azonban hozzákezdtek a török nyelv magyarországi kutatói e fölbecsülhetetlen értékű helytörténeti, névtani, nyelvjárástörténeti kincsek rendszeres és módszeres megjelentetéséhez. Az első nagyobb terület adóösszeírását Fekete Lajos (1943) adta ki.

Bevezetésében (3–28) részletesen foglalkozik a defterek készítésének, az összeírás végzésének módjaival, az addig föllelt magyarországi összeírásokkal, s nem utolsó sorban a közzététel módjával, az arab írás transliterálásának problémáival. Nagyon fontos számunkra az alábbi megjegyzése: „Az anyag közzétételére a *f o n e t i k u s á t í r á s*t választottuk, mégpedig a magyar nyelv hangalakjaival és fonetikájával, a neveket köznyelvi ejtés szerint írva le úgy, ahogyan azokat török leírójuk saját írásának bizonyossága szerint hallhatta, illetőleg saját írását olvasva ejtette vagy ejteni igyekezett. A közzétételhez számításba vehető többi mód vagy kevésbé célszerű, vagy kevésbé alkalmas” (25). A legnagyobb nehézséget az arab írás transliterációjában – mint ismeretes – a magánhangzók hiánya, illetve összetéveszthetősége okozza. Fekete Lajos (i.m. 26) sommásan intézi el ezt a problémát. Sokkal több információt ad számunkra Káldy-Nagy Gyula első ilyen jellegű könyvének (1960, MNyTK) Tájékoztató című bevezetője (3–12), amely részletesen foglalkozik az átírás nehézségeivel. Nyelvjárástörténeti szempontból számunkra lényeges, hogy ugyan az *i ~ i ~ ě ~ é ~ j ~ b ~ n ~ p ~ t* betűk fölcserélhetők, „... a szóvégi *i* sohasem cserélhető fel az említett betűcsoport más tagjával és sohasem olvasható zárt *e*-nek...” (9). Még fontosabb, hogy a *v ~ o ~ ó ~ u ~ ű ~ ö ~ ő ~ ü ~ ű* ugyan fölcserélhető, de az *e* és *ő* sohasem. (Mivel ez expressis verbis nincs kifejtve itt, kérésre ezt szóban a szerző megerősítette, amiért fogadja ismételtelen őszinte köszönetemet.) Az *i ~ ü* fölcserélése csupán szó végén fordulhat elő, szó belsejében nem. Mindezek tudatában használhatjuk e hallatlanul gazdag névanyagot a magyar nyelvjárástörténet fonémaállapotának, pontosabban labiális-illabiális tendenciáinak vizsgálatához forrásul, s így tehetünk majd – egy teljességre törekvő adatgyűjtés után – a XVI. századi magyar nyelvjárások határainak megállapítására kísérletet. Legalábbis a nyelvterület egy részén, a törökök által elfoglalt, több mai nyelvjárástípust is magában foglaló Közép-Magyarországon, ahol régi följegyzéseink, hivatalos irataink száma nagyon kevés, a kutatás lehetősége majdnem lehetetlen a meglevő nyelvmélekek alapján.

A nyomtatásban hozzáférhető magyarországi török defterek anyaga már eddig is jelentős. Fekete Lajos fönt említett közlését követte egy igen gazdag anyagú kétkötetes összeállítás német nyelven (1955). Ennek a névanyaga már „>szakszerű átírás<” (a kétszeres kiemelés a szerzőtől való: 1943, 26). Valóban nagyon jól használható ez az átírás a fonémaállomány történeti kutatására, s nagyon sok korai anyagot is tartalmaz a könyv, de egységes, nagyobb terület azonos korú névanyagát hiába keressük benne. Végül kiadta még Fekete Lajos a hatvani szandzsák 1550. évi török defterét (1968).

Káldi-Nagy Gyula fönt említett könyvén kívül megjelentetett egy másik Baranya megyei összeírás a XVI. századból (1966, 115–55), majd előbb a Budai szandzsák 1542. és 1562. évi deftereit adta ki (1971), utána pedig ugyane terület 1559. évi összeírását jelentette meg (1977), s a közeljövőben lát napvilágot a Gyulai szandzsák mai Békés megyére eső részének névanyaga a gyulai levéltár kiadásában. E szandzsák régi Csanád vármegyei részének defter-transzliterálása is elkészült, s kéziratban várja a kiadás, illetőleg az anyagi alap megteremtésének lehetőségét.

A nógrádi szandzsákról Gustav Bayerle írt (1973). Vass Előd először a Kalocsai náhije 1548. évi (1979), majd az 1560. évi összeírásait adta ki (1980), s ugyanő készítette el a Szegedi és a Csongrádi náhije 1548. évi deftereinek átírását is (1979). Legutóbb pedig Dávid Géza tette közzé a Simontornyai szandzsáknak mind a hat (1546., 1552., 1565., 1570., 1580. és 1590. évi) török adóösszeírását (1982). Anyag tehát máris van

bőven, s meg kellene kezdeni végre ezeknek a földolgozását nyelvészeti, névtani, de nem utolsó sorban nyelvjárástörténeti szempontból is.

Az alábbiakban szeretném részletezni a defterek adta nyelvjárástörténeti kutatás lehetőségeit, s az eddigi vizsgálatok alapján a várható eredmények körvonalait is bemutatnám. Mintegy másfélezer dunántúli település adatait gyűjtöttem ki eddig az imént föl-sorolt defterkiadványok ide vonatkozó köteteiből. Ez együttesen 50–60 ezer névadatot jelent, amelynek természetesen nem mindegyikében mutatkozik labializálásra vagy illabializálásra való utalás. Voltak olyan települések, amelyeknek személynevei között egyetlen egy sem tartalmazott utalást $[e] \sim [\phi]$ közötti ejtéskülönbségre. Másokban viszont félszázra is mehetett az ilyen nevek, illetőleg a nevekben rejlő adatok száma. Voltak olyan települések, amelyekről már most meg lehet mondani egyértelműen, hogy a labializáció milyen fokán állhattak a XVI. század második felében, de olyanok is akadtak szép számmal, amelyekben egymásnak ellentmondó följegyzésű nevek nehezítik az állásfoglalást.

A nevek eltéréseinek vizsgálatakor itt is meg kell említeni az összeírást végzők megszokott betűhasználatát, de mivel ők arab betűkkel írtak, s minden bizonnyal tolmáccsal dolgozó török íródéakok voltak, vagyis azt írhatták csupán, amit hallottak, inkább a transliterálók sematizáló szokásait vagy fonematikus hűségre való törekvéseit kell jobban szemügyre vennünk. Különösen a keresztnévek átírásában érvényesülhetett az egységességre törekvés. Fekete Lajos ki is mondta ezt, amikor átírásmódját magyarázta: „A keresztnéveknél ... nem ragaszkodtam az eredeti írás fonetikus visszaadásához, hanem mai köznyelvi hangalakot írtam olyan esetekben, amelyekben a török összeírás megkülönböztető árnyalat vagy értéktartalom nélkül csak az akkori (ma már elavult) magyar hangzást fejezte ki... Ugyanúgy jártam el a keresztnévekből lettcsaládneveknél is” (1943, 28). Remélhetőleg a többi családnév esetében pontosabb a betűmegfeleltetés, mégis számunkra ez a közzététel majdnem használhatatlan. Egészen más a helyzet a Siyāqat-schrift esetében, amely nagyszerűen fölhasználható.

A lehető legnagyobb hűségre törekedett Káldy-Nagy Gyula az MNyTK. 103. sz. kiadványában (1960), ahol a bizonytalan átírású betűkre kurziválással, az egészen kétes olvasatokra pedig kérdőjelekkel hívta föl a figyelmet. A keresztnévek esetében azonban ezt ő is mellőzte, de így is találhatók átírásában szép számmal $e \sim \phi$ -s névváltozatok (*Gyenes* $\sim$ *Dienös*, *Gergel* $\sim$ *Gergöl* stb.). Dávid Géza nem jelölt ugyan meg minden egyes bizonytalan ejtésű betűt (mint ahogyan Káldy-Nagy Gyula is lemondott erről későbbi publikációiban), csupán a teljes név pontos lejegyzésének kétes voltára utalt kérdőjellel. Keresztnévei között is sok az $i \sim ü$ és $e \sim \phi$ betűvel írt névváltozat (*Demeter* $\sim$ *Demetör*, *Dijenes* $\sim$ *Dijenös*, *Filip* $\sim$ *Filöp*, *Gergel* $\sim$ *Gergöl* stb.). A legutolsó esetben azonban azt tapasztaltam, hogy az 1546-os összeírásban szerepelnek zömmel a *Gergöl* alakok, míg a következő összeírások ugyanazokon a településeken is *Gergel* formát tartalmaznak. Valószínű, hogy itt a lejegyző szubjektivitása befolyásolhatta az eltérő változatok keletkezését. Vass Előd nagyon ritkán alkalmazott bizonytalan olvasatra utaló kérdőjeleket, az $e \sim \phi$ eltérések viszont roppant gyakoriak és szemléletesek átírásaiban.

Mindezek után a Dunántúlra vonatkozó defterkiadványok személynévadataiban a következő labiális $\sim$ illabiális különbségeket figyelhettem meg. A Benedek keresztnév-ként nem került labiális formában följegyzésre, de egy családnévi *Benedök* alakot találtam Mostiszentgyörgy 1554. évi összeírásában. A *Demetör* keresztnévi följegyzésben is

igen gyakori volt (Mezőszilas, Mucsi, Kölesd, Tormás), de *Demeter* formával is találkozom (Királynána, Udvari), s az illabiális ejtésre utal a *Demetár* (Csetén) írásmód is. Családnévi használatára Murga községben a következő adatokat találtam: 1570: *Dimitre* Anbrus; 1580: *Demetör* Andrus, *Demetör* Jakab, *Demetör* Mihál; 1590: *Demetár* Jakab, *Demeter* Mihál, *Dimitri* Lőrinc. Mindezek igen elgondolkodtatók, de a teljes anyag ismeretében legföljebb színezik a képet, s nem bizonyítják az egész vizsgálat fölöslegességét.

A Dénes névnek labializált ejtésre utaló alakjai (*Dienös*, *Dijenös*, *Gyenös*, *Dijános*) 163 településen fordultak elő eddig, míg illabiális (*Dienes*, *Dijenes*, *Denis*, *Dies*, *Gyenes*, *Gyenis*) változatát 67 helyen találtam meg, s ez a két adatmennyiség elegendőnek látszik külön térképen való föltüntetésre. Ehhez járul még a családnévként előforduló két különböző ejtismódra utaló 30 adat, amelyek megoszlása 18:12 a labializáltak javára. Az Egyed név mind keresztnévi, mind családnévi használata egyöntetűen labializált ejtismódot mutatott: *Együd*, *Egyöd* alakokat találtam csak. Ezzel szemben a Fülöp következetes keresztnévi *Filip* használata mellett családnévként *Filöp* formában élt Papdi, Mucsi, Görbő és Fokszabadi községekben.

A Gergely olyan gyakori keresztnév volt a XVI. században, hogy szinte minden egyes településen előfordult. Illabiális *Gergel* alakot találtam félezernyi helyen, s ha nem is kizárólagos használattal, labiális (*Gergöl* ~ *Gergör*) formát 51 településen. Érdekes, hogy családnévi használata ekkor még igen ritka volt e névnek (valószínűleg a közelmúltban, a XV. században terjedt el keresztnévként e területen), de a néhány adat mindegyike illabiális volt. Az ebben a korban meglehetősen gyakori Keresztes keresztnév (amely a Krisztián korabeli magyar megfelelője volt) kivétel nélkül *Keresztös* följegyzésű volt, s családnévként is csak egyszer jelent meg *Keresztezs* (Szedreg) formában.

Jóllehet a Sebestyén név Fekete Lajos szakszerű átírásában *Šeböškin* alakban szerepelt (1943, 27), valamennyi általam talált név illabiális (*Sebestyén* vagy *Sebestyán*) volt. A Péter korabeli formája ekkor még a *Petre* volt, mégis elég gyakran előfordult már *Petör* (Parasztszékely, Görbő, Püspökszékely, Berény, Varsád, Csetény, Somogy, Szemcse, Felsőmajsa), egyszer *Peter* (Királynána) és egyszer *Petár* (Püspökszékely) alakban is. Családnévekben is találtam *Petör* (Pata és Bánfalva) formájú följegyzést. Mindezek mellett még nagyon tanulságos végigkísérni a Péterfi családnév adatait Berényben. 1565: *Petrefi* Petre, testvére Antal; 1570: *Petrefi* Antal, *Petrefi* András; 1580: *Petörfi* Antal, *Petörfi* Mihál; 1590: *Petörfi* János, *Petörfi* Gergel.

Az utolsó keresztnév, amelyet valamennyi előfordulásában megvizsgáltam, az Erzébet volt. *Örzse* vagy *Örse* formában találtam meg négyszer, *Erzébet* vagy *Erzse* alakban tizenháromszor. Családnévként is előfordult különböző alakváltozataiban: *Örzse* (Kisostor, Mágócs, Nagykoród), *Bözske* (Old), *Erzsók* (Kisostor, Darány) és *Erzse* (Bodola).

A keresztnévek nagy tömegük és így térképre vetíthetőségük következtében igen jó forrását jelentik a kutatásnak. Amint azonban látjuk, csak megfelelő kritikával használhatók föl általánosításokra. Nem nélkülözhető a kritikai szemlélet a családnévek vizsgálata esetében sem, de sokkal biztosabbak lehetünk következtetéseink helyességében a kevesebb családnév értékesebb adatai alapján.

A *Berkes* ~ *Berkös* családnévformák közül illabiális fordul elő Cserdi, Darány és Visonta, labiális pedig Kálmánca és Gyöngyös községben. A *Csörfös* (Dancsháza, Egyházasház) erős labializáltságra, míg a *Cserfös* (Kisdobsza, Zádor, Szörény) és a *Cserföl*

(Rinyaszentkirály) csak hangsúlytalan szótagban való [ϕ]-zésre utal. Ugyanilyen következtetést lehet levonni a *Hetös* (Kastélyosdombó, Som, Regenye, Orhida, Hidvég), *Négyös* (Csibrát), *Ékös* (Bazsal), *Élős* (Szentiván), *Eszös* (Ürög), *Telkös* (Tófü), *Vedrös* (Márokfalva, Nagykárád), *Rímös* (Gyulaháza), *Istös* (Györgyös), *Kékös* (Szűcsi), *Szentös* (Bisse, Szamártó, Nagymaróc, Alsókalaznó, Szentmárton, Alap), *Kénös* és *Kényös* (Csornafalva), *Mestör* (Babarc, Ozolya, Legencs), *Szekerös* (Bicsérd, Csebej, Ellend, Lak, Ótelek, Papdi, Németi, Csór, Felsőmajsza), *Tenyerös* (Lukafalva, Újfalu, Simonfalva), *Kenderös* (Laskó), *Tengöri* (Körös), *Ivegös* (Kálmánca) nevek előfordulásaiból, amelyek mind hangsúlytalan [ϕ]-zésre mutatnak. A *Veres* ~ *Verös* ~ *Vörös* és a *Seres* ~ *Serös* ~ *Sörös* nevek nagy száma alkalmas lesz alaposabb regionális kutatásokra is.

Külön vizsgálatot jelent a *Fekete* ~ *Fekető* adatok értékelése, hiszen a szóvégi -i-t néha [ϕ:] -nek vagy [y:] -nek kell értelmezni, de sohasem téveszthető össze [e] -vel (vö. Káldy-Nagy 1960), valószínű tehát, hogy labiális-illabiális korrelációt jelent a kétfajta följegyzési mód.

Az intenzívebb illabializációra is találtam példákat a kutatott területen. Különösen föltűnő ez hangsúlyos helyzetben, amikor a hangsúlytalan szótag éppen labiális: *Ivegös*, *Erdögi* (Kálmánca), *Istös* (Gyöngyös), *Vedrös* (Nagykárád, Márokfalva). Kétségtelen azonban, hogy a hangsúlytalan [ϕ]-zéstől függetlenül gyakoribb az illabiális tendencia: *Siket* (Majdacs, Györkény), *Sile* (Markóca), *Siveg* (Lothár), előfordul azonban néha szor hangsúlyos [ϕ]-zés mellett a hangsúlytalan illabiális használata: *Szőres* (Szemel, Peterd), *Ötves* (Kalocsa). A hangsúlyos szótag labializáltságára hadd álljon itt még néhány példa! *Högyi* (Alegros), *Högye* (Barbócs), *Söbök* (Ivánkafalu), *Süle* (Drávaszerdahely).

Utoljára hagytam a kétségtelenül legértékesebb adatokat, a helynevek följegyzéseiben található labialitás-illabialitás eltérésére utalókat. Ezek szemléletesen egészítik ki a személynevekből levont tanulságokat, különösen, ha térképen is szerepelnek majd az elhelyezkedéseik. Az alábbiakban csak felsorolom előbb a labiális, majd az illabiális ejtést mutató helységneveket. Íme a labiálisok: *Kistéőny*, *Nagytésőn*, *Mekénös*, *Kördvélös*, (másik) *Körtvélös*, *Tengölic*, *Gerényös*, *Kökénös*, *Telkös*, *Berköst*, *Pereköd*, *Alegros*, *Felegrös*, *Kémös*, *Egörszeg*, *Szentdienös*, *Szentegyüd*, *Högyiszentmárton*, *Küzsdér*, *Körtseliget*, *Fösöendréd*, *Csöbörfaluja*, *Ördő* (máskor Erdő). Illabiálisok: *Irig*, *Mezéd*, *Pereske*, *Fizes*, *Files*, *Verősalma*.

Mindezekből az adatokból a végleges összegzés még nem készült el. Most csak az volt a célom, hogy az összeírásokból való nyelvjárástörténeti kutatások lehetőségeire ráirányítsam a figyelmet. Ennek ellenére kibontakozott előttem egy olyan kép, amely szerint a XVI. században a labializáció a Dunántúl délkeleti részében igen erős volt. Gócpontja a mai Ormánság keleti felében, a Hegyszentmárton-Vajszló–Kémes háromszögben lehetett. Intenzitása ettől távolodva fokozatosan gyöngült. A hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban előforduló adatok földrajzi értékelése nehezebben áttekinthető képet mutat. Az illabiális színezet szórványosan fordul elő, néha a legintenzívebb [ϕ]-zés területén is.

Mindezek azonban csupán csak föltételezések inkább, és a további munkálatoknak kell majd fölrajzolni az illabialitás–labialitás fokának XVI. századi állapotára a pontosabb, teljesebb és aprólkosabb, a nyelvterület nagyobb részére kiterjedő jelenséghatárokat és esetleg nyelvjárástípus-határokat.

Irodalom

- E. ABAFFY Erzsébet: Sopron megye nyelve a XVI. században. Budapest 1965.
- BALASSA József: Codexeink és a nyelvjárások. Hunfalvy-Album Budapest 1891, 5–11.
- BALASSA József: A magyar nyelvjárások keletkezése. Ethnographia IX, 1898, 185–96, 282–93, 341–8.
- BAYERLE, G.: Ottoman Tributes in Hungary. According to Sixteenth Century Tapu Registers of Novigrad. The Hague 1973.
- BÁLINT Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. MNyTK 105. Budapest 1963.
- BÁRCZI Géza: Régi magyar nyelvjárások. Budapest 1947. [Új kiadása: A magyar nyelv múltja és jelene.] Budapest 1980.
- BÁRCZI Géza: A történeti nyelvjáráskutatás. MNy XLIII, 1947, 81–91.
- BÁRCZI Géza: A magyar történeti nyelvjáráskutatás. in: Általános nyelvészet, stilsztika, nyelvjárás-történet. Szerk. Kniezsa István. Budapest 1956.
- BÁRCZI Géza: A magyar nyelvjáráskutatás időszerű feladatai. I. OK. VI, 1958, 59–87, 107–11.
- BENKŐ Loránd: Magyar nyelvjárástörténet. Budapest 1957.
- DÁVID Géza: A Simontornyai szandzsák a 16. században. Budapest 1982.
- FARKAS Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. NytudÉrt. 55. Budapest 1966.
- FEKETE Lajos: Az Esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírásai. Budapest 1943.
- FEKETE Lajos: Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. I–II. Budapest 1955.
- FEKETE Lajos: A Hatvani szandzsák 1550. évi török deftere. Jászberény 1968.
- HORGER Antal: A magyar nyelvjárások. Budapest 1934.
- HORVÁT István: Értekezés. A Járzokról, mint Magyar Nyelvű Népről és Nyilazókról. Tud. Gyűjt. VII, 1829, 3–59; VIII, 3–59.
- HORVÁT István: A magyar nyelvnek fényre bocsátott ágazati. Tud. Gyűjt. 1833, VI, 101–10; VII, 108–21; VIII, 103–20; IX, 90–124; X, 90–116; XI, 88–121; XII, 84–97; 1834. I, 110–21; II, 110–27; III, 108–17; IV, 96– [A IV–VI. kötet hiányzik]; VII, 96–124; VIII, 87–97; IX, 109–22; X, 91–116; XI, 109–27; XII, 103–21.
- KÁLDY-NAGY Gyula: Török adórajstrom Baranyából a XVI. századból. Szigetvári-Eml. Szerk. Rúzsás Lajos. Budapest 1966, 115–55.
- KÁLDY-NAGY Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. MNyTK 103. Budapest 1960.
- KÁLDY-NAGY Gyula: Kanuni devri Budin tahrir defteri. Ankara 1971.
- KÁLDY-NAGY Gyula: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Budapest 1977.
- KARÁCSONY Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig. NytudÉrt. 28. Budapest 1961.
- PAPP László: Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika. Budapest 1963.
- SZABÓ István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. MNyTK. 86. Budapest 1954.
- SZABÓ József: Értekező Észrevételek a Székelyek Eredetéről. Tud. Gyűjt. I, 1827, 9–33.
- SZABÓ T. Attila: A kolozsvári becenevek a XVI–XIX. században. NytudÉrt. 59. Budapest 1968.
- SZABÓ T. Attila: Nép és nyelv. Bukarest 1980.
- SZABÓ T. Attila: A marosvásárhelyi személynév-anyag becejellegű elemei a XVII. század első felében. NyIrk. XV, 1981, 15–33, 235–44.
- SZEDER Fábán: A' Palóczokról eredetekre, és Pannóniába való jövedelekre nézve. Tud. Gyűjt. XI, 1821, 63–71.
- VASS Előd: Cumania. Kecskemét 1979a.
- VASS Előd: Tanulmányok Csongrád megye történetéből. Szeged 1979b.
- VELICS Antal: Magyarországi török kincstári defterek. [Sajtó alá rendezte: Kammerer Ernő.] I. 1543–1635. Budapest 1886; II. 1540–1639. Budapest 1890.

ON THE ANALYSIS OF THE PHONEMES OF THE HUNGARIAN DIALECTS IN THE 16th CENTURY

Mihály Hajdú

The diachronic study of Hungarian dialects started a relatively long time ago. Originally they did not have linguistic goals, but primarily helped the study of the history of settlements. It was only in the middle of this century that the focus of attention shifted to the diachronic changes in the dialects. In order to explore these a number of thorough studies were made to describe the phoneme inventories of certain dialect areas or to determine the geographical spread of some phonetic phenomena. Experts consider the 16th century as the most important, because this would give the most reliable picture of the transition between the state of the language at the time of the Magyar conquest and the present linguistic state. However, there are very few linguistic records from this period which can be well-localized and the analyses of the preserved texts yield quite unreliable results. The present article explores the possibility of widening the scope of sources in order to make it possible for linguists to record the dialectal state of more exactly defined areas in the 16th century.

In addition to the texts used as sources, the author also intends to use the phonetic features of the censuses, and examines the registers from this period. He points out that the censuses made by Hungarians can be hardly used because the Christian names in the censuses were registered in Latin and the family names reflect the features of the dialects of the clerks who were taking the census. The Turkish treasury *defters* are useful because the census-takers were not Hungarian speakers and thus the records show the features of pronunciation more accurately. These *defters* can be primarily used to determine the degree of labialization, i.e. they are reliable sources in examining the differences of the frequency of the sounds between the vowels [e]:[ø] and [i]:[y].

After considering the 16th century Turkish tax registers that have been published in transcription so far, the paper gives a detailed examination of the orthography of names where the degree of labialization can be deduced at the area in question. In addition to some Christian names, a number of family names are also taken into consideration. The author makes his statements about the load of the sounds [ø] and [y] mainly on the basis of censuses taken at the southeastern part of Transdanubia. In his view the area which is now Ormánság (Baranya county) may have been the centre of labialization. The feature gradually diminishes as we proceed away from the centre, and at some places it alternates with a strong tendency of illabialization. In addition to the study of personal names, the labial-illabial differences found in place names are also considered, but the scattered instances and the locations of the latter can only serve as a basis when examined together with data about the former.

The research is not yet finished. The author intends to proceed with the study, concentrating on a greater area and using maps.

MEGEMLEKEZÉS HEGEDŰS LAJOSRÓL

Vértes O. András
Az MTA Nyelvtudományi Intézete

A tudománybeli prezentizmus, a múlt eredményeinek nem kellő számbavétele veszélyezteti a diszciplínák szerves fejlődését. A nyelvészetet sem kerüli el teljesen ez a veszély, de más tudományágakban — így a pedagógiában vagy az orvostudományban — nem egy szerző a „napra készség” bűvöletében nagyon is megfeleldezik érdemes régi forrásokról.

Nemcsak a kegyelet adja tehát kezünkbe a tollat, hanem az a meggyőződés is, hogy tudományunk érdekében elevenen kell élnie azok emlékének, akik eredményesen működtek előttünk.

Ilyen ember volt Hegedűs Lajos is: az első a magyar hangtan történetében, aki az eszközfonetika művelését tartotta főhivatásának.

Már a gimnáziumi diák ábrándjaiban is fölmerült a kutatópálya, ugyanis kutató orvos tervei voltak, nem egyszer más hivatásra is gondolt, végül is a tanárság mellett döntött: 1926-ban mint magyar–német szakos hallgató beiratkozott a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karára. Gombocz Zoltán tanítványa lett. Nyilván nemcsak a kutató orvosi pálya eltemetett, de talán még föl-föléledő vágya, hanem a nagy tudósnak és tanárnak szuggesztív ereje is a beszéd fiziológiája, a fonetika felé terelte érdeklődését. Az 1928–29. tanévre ösztöndíjat kapott Bécsbe, ahol Scripture laboratóriumában dolgozott. 1931-ben féléves ösztöndíjjal Londonban Lloyd James fonetikai intézetében munkálkodott, és Scripture mellett — a fonetikai laboratóriumban s egy idegklinika beszédneurológiai osztályán — tágította látókörét.

Középiskolai tanársága idejére esik számos külföldi tanulmányútja: megfordult a milánói, pisai, bolognai, római, nápolyi, berlini, hamburgi, müncheni fonetikai, népnyelv-kutató, illetőleg elektroakusztikai intézetben, s hosszabb időt töltött Finnországban.

Mint Gombocz és Scripture tanítványa 1930-ban tette közzé eszközfonetikai tárgyú bölcsészdoktori értekezését a magyar hanglejtésformákról (1930a).

Számos kísérleti tanulmányában egyes hangok és hangkapcsolatok artikulációját vizsgálta.

Ma is figyelmeztető az a nézete, amelyet palatogramjai alapján alakított ki (1941b): a szókezdő zár- és réshangok képzésekor a nyelv és a szájpadlás érintkezési felülete nagyobb, mint a megfelelő szóbelseji mássalhangzók artikulálásakor.

Részt vett a harmincas évek affrikátavitéjében (1936a; 1936b; 1939); élete végén rendezte sajtó alá azt a munkáját is, amelyben palatogramok, kimogramok, oszcillogramok segítségével, a hangmagasság vizsgálatával és egyéb módon is számos érvert sorakoztatott fel nézete mellett: ti. hogy az affrikáták mind fiziológiai, mind akusztikai szempontból összetett hangok (1958a, d). (Az affrikáta szó két *f*-fel való írását a szerkesztői egységesítés kívánta.)

A gemináták természetét számos vizsgálattal igyekezett megvilágítani (1956e): ezek szerint a szorosabb értelemben vett hosszú mássalhangzók és a gemináták artikulá-

ciója lényegében azonos; lásd még posztumusz dolgozatát (1959), amelyben csaknem száz ábrával is hozzájárul a kérdés megvilágításához.

A hangok egymásra hatásának körébe vág az orrhangú mássalhangzók nazalizáló hatásának kimutatása (1936d).

Számos diftongus elemzésével is bevonta az eszközfonetikát a magyar nyelvjárások hangtani vizsgálatába; igen alaposan foglalkozott a sármelléki kettőshangzókkal (1956b és egyebütt), de más vidékek diftongusai körében is végzett kutatásokat (1955c, 369 kk.; passim).

Pályája kezdetétől élete végéig foglalkoztatták mondatfonetikai kérdések: a hangnyomás (1955b; lásd még: 1957c), a hanglejtés (1930a; 1934c), a beszédszünet (1953c; kéziratosszerű értekezése: A beszédszünetekről). Nagyobb beszédegységek ritmusát tanulmányozta „A magyar nemzeti versritmus”-ról szóló önállóan megjelent munkájában (1934a) és egy német nyelvű cikkében is (1935b). Előbbi dolgozatában Hegedűs kérésére kiváló költőink nyilatkoznak arról, hogy a ritmusnak mi a szerepe a vers születésében; irodalomtörténészek érdeklődését is méltán fölkelthetik Illyés Gyula, Kosztolányi Dezső, Reményik Sándor, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor és mások sorai. – Rokont a ritmusvizsgálattal a beszédtempó elemzése (1957a).

A kísérleti fonetika módszereit is tárgyalta több közleményében (például: 1941a; 1942; 1955a; 1955c; 1956j), összefoglaló fonetikája azonban – sajnos – csak terv maradt.

Mind a nyelvjáráskutatás, mind a néprajz szempontjából fontos kötetek: ormánsági (1946) és moldvai csángó (1952) szövegeit a hangtan művelője is haszonnal forgathatja. Számos néprajzi közlése található még a Magyar Nyelv, a Magyar Nyelvről és a Magyar Nyelvjárások lapjain.

Hegedűs munkásságában említésre méltó az MTA Nyelvtudományi Intézete ma is termékenyen működő fonetikai laboratóriumának megszervezése 1949-től. Ezt haláláig vezette.

Életművének jelentős vagy talán éppen legjelentősebb része az a gazdag hangfelvétel-gyűjtemény, amely őrzi a század közepe magyar köznyelvének és számos magyar nyelvjárásának kiejtését. Így a jövőben hangtörténésze vizsgálhatja a negyvenes-ötvenes évek magyar nyelvének hangzását, akkor, amikor már „Por és hamu mind, kik egykoron beszélték...”.

Irodalom

Hegedűs Lajos fonetikai munkái

(Minél teljesebb felsorolásra törekedtünk; ide vettük legfontosabb – hangtani szempontból is figyelemre méltó – néprajzi szövegközléseit és a nyelvi tabut tárgyaló dolgozatait. – Megemlékezésünkben Hegedűs Lajosról csak mint fonetikusról szoltunk, mellőzve etimológiáit és egyéb munkáit.)

1. Magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása. Kísérletfonetikai tanulmány. Budapest 1930a.
(A Bécsi Collegium Hungaricum füzetek V.)
2. Experimentalphonetische Untersuchungen über die Melodieformen der Frage im Ungarischen.
[Kny.: Bonner IGEP Tagung, 1930b.] [1–2.]
3. Kinematographie der Mundlippen während der Artikulation. ArchNPhonExp VIII–IX, 1933, 82–5.
4. Fonétikai tanulmányok. NyK XLVIII, 1931–4, 266–73.
5. A magyar nemzeti versritmus kérdése. Pécs 1934a.

6. A szájiüreg saját hangjai magánhangzó-állásoknál. MNy XXX, 1934b, 96–9.
7. Der modifizierende Einfluss der sensitiven Faktoren auf die Sprachmelodie im Ungarischen. ArchNPhonExp X, 1934c, 30–7.
8. A beszédhangok természete. NyK XLIX, 1935a, 337–49.
9. Rhythmus der ungebundenen Sprache. ArchNPhonExp XI, 1935b, 39–46.
10. Az affrikáták kérdéséhez. MNy XXXII, 1936a, 17–20.
11. Fonétikai széljegyzetek. MNy XXXII, 1936b, 189–91.
12. Röntgenfelvételek a száj- és garatüreg változásairól magánhangzók képzése közben. NyK L, 1936c, 111–7.
13. Einfluss der Nasallaute auf die Vokale im Ungarischen. ArchNPhonExp XII, 1936d, 34–8.
14. Röntgenaufnahmen von ungarischen Vokalen. ArchNPhonExp XIII, 1937, 72–7.
15. Die Natur der ungarischen Affrikaten. ArchNPhonExp XV, 1939, 97–102.
16. Az érzelmek nyelvkifejezési eszközei. MPszichSz XIII, 1940, 112–5.
17. Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és a nyelvjáráskutatás szolgálatában. MNy XXXVII, 1941a, 162–85. [Lásd még: MNyTK 62. 1941.]
18. Palatogramm-mérés. NyK LI, 1941b, 64–73.
19. Népnyelvkutatás hanglemezekkel. MelichEml 1942, 136–53.
20. Aánilevyt murteentutkimuksen apuválineinā. Virittāja 48, 1944, 11–23. – Schallplatten als Hilfsmittel der Mundartforschung. Virittāja 1944, 87–8.
21. Népi beszélgetések az Ormánságból. Pécs 1946. (Dunántúli Tudományos Intézet. 9. sz. = Magyar Népnyelvi Szövegek II.)
22. Kempelen Farkas. Nyr LXXIV, 1950a, 145–51.
23. Népnyelvi gyűjtésen a Moldvából áttelepített csángók között. Nyr LXXIV, 1950b, 137–45.
24. A [M.T.A. Nyelvtudományi Intézete] fonetikai laboratórium[ának] felszerelése és rendeltetése. NyIK II/3, 1951, 98–101.
25. Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Budapest 1952.
26. A hangfelvételes nyelvjáráskutatás jelentősége. MNyj II, 1953a, 3–17.
27. Hangfelvételes népnyelvi gyűjtés a Sárközben. Nyr LXXVII, 1953b, 90–105.
28. On the problem of the pauses of speech. ALinguH III, 1953c, 1–36.
29. Eszközfonetika a Nyelvatlasz szolgálatában. in: Bárczi Géza szerk.: A magyar nyelvatlasz munkamódszere. Budapest 1955a. 221–319.
30. Hangnyomásmérések. NyK LVI, 1955b, 181–214.
31. Experimental phonetics in the service of the linguistic atlas. AL V, 1955c, 185–217, 369–413.
32. Adalékok a nyelvi tabu és a névmágia kérdéséhez. Nyr LXXX, 1956a, 101–13.
33. Diftonguselemzések sármelléki hangfelvételekről. MNyj III, 1956b, 52–101.
34. A diftongusok eszközfonetikai elemzésének kérdéséhez. MNyj III, 1956c, 113–22.
35. Eszközfonetikai vizsgálatok a magyar nyelvjárások és a köznyelv köréből. Kandidátusi értekezés. Gépirat. [Ism.: PAPP István: Hegedüs [!] Lajos ~ című kandidátusi disszertációjának vitája (1955. III. 23.) I. OK IX, 1956d, 407–13.]
36. A geminátákról. MNy LII, 1956e, 415–28.
37. A szólam alakulása. PaisEml 1956f, 96–108.
38. A technika szerepe a beszéd és a nyelv kutatásában. Természet és Társadalom CXV, 1956g, 424–8.
39. Aufruf. ZPhon IX, 1956h, 381.
40. Neue Methoden in der Erforschung der Diphthonge. ZPhon IX, 1956i, 31–74.
41. The work of the phonetic laboratory of the Institute of Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. in: Instituts de Phonétique et Archives phonographiques. [Szerk.] Pop, S. Louvain 1956j. (Publication de la Commission d'enquête linguistique. VII.)
42. Beszédtempó-elemzések. Nyr LXXXI, 1957a, 223–7.
43. Az új finnugor hangjelölés. NyK LIX, 1957b, 161–9.
44. Experimentalphonetische Untersuchungen über die Druckgruppen-gestaltung im Ungarischen. UAJb XXIX, 1957c, 176–99.
45. Sprechtempoanalysen im Ungarischen. ZPhon X, 1957d, 8–20.

46. Újabb vizsgálatok a magyar affrikáták köréből. *NyudÉrt.* 17. 1958a, 4–21.
47. Hangmagasság- és akciósáram-vizsgálatok zöngés mássalhangzók képzése közben. *NyK* LX, 1958b, 51–8.
48. A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. [Hegedűs Lajos tollából:] *NyK* LX, 1958c, 201–7.
[Lásd még: *MNyTK* 98. 1958, 12–8.]
49. Neuere Untersuchungen über die ungarischen Affrikaten. *Phonetica* II, 1958d, 153–83.
50. Beiträge zum Problem des sprachlichen tabu und der Namenmagie. *Orbis* VII, 1958e, 79–96.
51. Tonhöhen- und Aktionsstromuntersuchungen bei der Bildung stimmhafter Konsonanten im Ungarischen. *ZPhon* XI, 1958f, 1–22.
52. Beitrag zur Frage der Geminaten. *ZPhon* XII, 1959, 68–106 + 97 ábra.
53. A beszédsszünetekről. [Kézirat.]

Hegedűs Lajosról szóló megemlékezések:

- BÁRCZI Géza: Búcsú Hegedűs Lajostól. *MNy* LIV, 1958, 593–4; *NyudÉrt.* 17. 1958, 3.
 FÓNAGY, I.: Lajos Hegedűs [!]. 1908–1958. *Phonetica* 3, 1959, 251–2.
 [NÉVTELEN]: Hegedűs Lajos. 1908–1958. *Nyr* LXXXII, 1958, 400–1.
 SZÉPE, Gy.: Ludwig Hegedűs [!] (1–III–1908–23–VII–1958). *Orbis* VIII, 1959, 286–9.
 TARNÓCZY, Th.: Lajos Hegedűs [!]. 1908–1958. *ZPhon* 11, 1958, 101–2.
 VÉRTES O. András: Hegedűs Lajos. 1908–1958. *NyK* LXI, 1959, 111–4.
 VÉRTES, A.O.: Lajos Hegedűs. 1908–1958. *ALinguH* IX, 1959, 1–5.

Címünk:

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete
Fonetikai Osztály
Budapest, I., Szentháromság u. 2. Pf. 19.
1250

Address for communications:

Department of Phonetics,
Institute of Linguistics,
Hungarian Academy of Sciences
Budapest, I. Szentháromság u. 2. Pf. 19.
H-1250 Hungary

